

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ
ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ
ΣΚΕΨΗΣ

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

Μετάφραση: Γ. Άλεξαντρώφ, 'Η φιλοσοφία της άρ
χαίας έλληνικης κοινωνίας, (1965) 1979.

'Η Διαλεκτική της Συνείδησης, Έκδ. 'Ιωλκός 1979

*"Επιστημολογία της Λογικής
Λογική-Διαλεκτική ή Θεωρία της Γνώσης"
Εκδόσεις "Αριστοτέλης"
1998*

ΕΠ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

**ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ
ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ**

III

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΛΑΤΩΝΑ ΣΤΟΝ ΚΑΝΤ

Εκδόσεις "Αριστοτέλης"
Κερασιονιά
1998

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	9- 10
Είσαγωγή.....	11- 20
I. 'Η συνάντηση Πλάτωνα-Κάντ στην περιοχή της υπερβατολογικής δια- λεχτικής.....	21- 31
II. 'Η συνάντηση Πλάτωνα-Χέγκελ στην περιοχή τῶν 'Ιδεῶν.....	32- 34
III. 'Η διαλεχτική σκέψη μετά τόν Πλάτωνα.....	35- 40
IV. 'Η διαλεχτική σκέψη ἀπό τό γερ- μα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἔσα- με τόν Κάντ.....	41- 55
V. 'Η ἀφετηρία τῆς νεότερης διαλε- χτικῆς: 'Ιμμανουελ Κάντ.....	56- 87
VI. Τά θεμέλια τῆς Καντιανῆς φιλοσο- φίας.....	88-100
VII. Βιβλιογραφικές σημειώσεις.....	101-104
VIII. Βιβλιογραφία.....	105-107
IX. Χρονολογική σειρά τῶν ἔργων τοῦ Κάντ.....	108-110

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πάντοτε είχαμε στο νοῦ μας μιὰ μελέτη πού νά εἶναι ἀφιερωμένη στήν ἱστορία τῆς διαλεχτικῆς σκέψης, ν' ἀρχίζει ἀπό τήν προῖστορική σκέψη καί νά φτάνει ἕσαμε τίς μέρες μας.

Μάλιστα, δουλεύοντας ἀρκετό καιρό τήν ἰδέα αὐτή, ἔχουμε ἐτοιμάσει ὄχι μόνο τή διάρθρωση τῆς γενικῆς πορείας τῆς ἐργασίας, μά καί ἀρκετή δουλειά ἔτσι πού ἡ ὅλη ἐργασία πλησιάζει στό τέλος της.

Ἡ βασική διάρθρωση τῆς ἐργασίας μας παρουσιάζεται ἔτσι:

- I. Ἡ σκέψη ἀπό τήν προῖστορική ἐποχή ἕσαμε σήμερα.
- II. Ἡ διαλεχτική σκέψη ἀπό τοὺς προσωκρατικούς ἕσαμε τόν Πλάτωνα.
- III. Ἡ διαλεχτική σκέψη ἀπό τόν Πλάτωνα ἕσαμε καί τόν Κάντ.
- IV. Ἡ διαλεχτική σκέψη στοὺς ρομαντικούς: Φύχτε-Σέλλιγκ-Χέγκελ.
- V. Ἡ διαλεχτική σκέψη ἀπό τοὺς Μάρξ - Ἐγκελς - Λένιν ἕσαμε τίς μέρες μας.

Όμως έπειδή στην πορεία τής εργασίας μας βρεθήκαμε νά έχουμε έτοιμη γιά τό τυπογραφείο τό τμήμα III (βλέπ. παραπάνω), σκεφτήκαμε νά δημοσιεύσουμε σέ μικρούς τόμους κάθε τμήμα χωριστά, ένώ ταυτόχρονα θά δουλεύαμε όσα δέν τά έχουμε τελειώσει. Έτσι νομίζουμε πώς όταν δημοσιευτούν καί τά υπόλοιπα τμήματα σύμφωνα μέ τήν παραπάνω διάρθρωση τής εργασίας εξασφαλίζεται ή ένότητα της.

Έπίσης, θά λέγαμε, πώς ή δημοσίευση τούτη δηλαδή τοῦ τμήματος III, παρουσιάζει ιδιαίτερο ένδιαφέρον, άφού ό διαλεχτικός ύλισμός τῶν Μάρξ-Ένγκελς-Λένιν στηρίζεται σέ' άρκετό μέρος του, όπως εἶναι γνωστό, στην ιδεαλιστική διαλεχτική τοῦ Χέγκελ, διαλεχτική πού ἔβαλε ό Κάντ τά θεμέλια.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σήμερα ό καθένας μας, όταν άκούσει είτε διαβάσει για τον όρο διαλεκτική, άμέσως του έρχεται στο νοΰ πώς άναφέρεται στο διαλεκτικό ύλισμο των Μάρξ-Ένγκελς-Λένιν. Κι αυτό είναι σίγουρα σωστό, γιατί ό όρος διαλεκτική, από την άρχαιότητα κι έδω, πήρε πολλές σημασίες και μόνο στο διαλεκτικό ύλισμο βρήκε, βέβαια, την πραγματική του σημασία.

Δέν θα καταπιαστοΰμε έδω μέ τό ιστορικό του όρου. Αυτό θα γίνει σε άλλη έργασια μας, που θα πραγματευεται τη διαλεκτική σκέψηστην άρχαιότητα. Ή διαλεκτική, ή έννοια της διαλεκτικής, που την έφαρμόζουμε στην έρμηνεια γενικά του όντος, δέν είναι τόσο δύσκολο για να κατανοηθεΰ. "Αν ύπάρχει δύσκολα, βασικά αυτή βρβσκεται στο πώς ή σκέψη μας συνηθισμένη και προσανατολισμένη, έδω και δυό χιλιάδες πεντακόσια χρόνια τώρα, προς τό στατικό άντικρυσμα του κόσμου, στηρίζεται πάνω στην άρχή της ταυτότητας, πάνω στην τυπική λογική του Άριστοτέλη, δυσκολεΰεται να κατανοήσει τι είναι τό δυναμικό-διαλεκτικό, που στηρίζε-

ται πάνω στην άρχη της αντίφασης της συγκεκριμένης αντικειμενικής πραγματικότητας και όχι πάνω στην άρνητική μορφή της άρχης της ταυτοτητας: της μη-άντιφασης.

Κι εδώ ακριβώς βρίσκεται το κλειδί για την κατανόησή της. Ο Ήρακλειτος είναι ο πρώτος διανοητής που κατάφερε να δει τις αντιφάσεις του έξωτερικού κόσμου και να τις διατυπώσει με το "σκοτεινό" και λιτό τρόπο του. Κι αν δεν μπόρεσε να επεξεργαστεί και τη διαλεκτική της σκέψης, όπως έκανε για τη διαλεκτική του κόσμου, είναι γιατί οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της εποχής του και του στενού περιγυρού του, παρόλες τις όμοιότητες και αναλογίες με τις συνθήκες της εποχής της άνθους της αστικής τάξης στα νεότερα χρόνια, οι διαφορές τους είναι μεγάλες. Στην εποχή του Ήρακλειτου, με την άνοδο της εμποροναυτικής τάξης και τις ταραχές και τις μεταβολές του κοινωνικού καταστημένου με την κυριαρχία του Δήμου και μέσα στα στενά πλαίσια μιᾶς πόλης, της Εφέσου. της Μικρᾶς Ἀσίας καθώς και οι γρήγορες μεταβατικές καταστάσεις που ακολουθήσαν, επιβάλλονται και εκφράζονται στη σκέψη σαν αντίταξη του γρήγορου ρυθμού στην εξέλιξη, με τη διαλεκτική. Αντίθετα ή άνοδος της σύγχρονης αστικής τάξης, συνεχίζεται να ολοκληρώνεται αδιάκοπα από το τέλος περίπου

12

του Μεσαίωνα ἴσαμε τὴν ἐπικράτησίν της καὶ γι' αὐτὸ θὰ παρατηρήσουμε, πῶς ἡ σκέψη, ἀνταναντικλῶντας αὐτὴ τὴν βαθμιαία-ποσοτικὴ ἄνοδο τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης καὶ στὸ βαθμὸ τῆς ἀνόδου τῶν κατώτερων τάξεων, ἀρχίζει καὶ αὐτὴ βαθμιαία νὰ ἔχει ὀρισμένες ἀίφνιδιες λάμπεις διαλεχτικῆς σκέψης (M. ECKHART, N. DE CUSE, κ.ἄ.) τοῦ αὐτῆ δὲν θὰ ὀλοκληρωθεῖ, παρὰ μόνον μὲ τὸ φτάσιμον στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάστασιν καὶ μὲ ἀντιπρόσωπους μιᾶ σειρᾶ ἑξοχῶν διανοητῶν.

Ἡ διαλεχτικὴ τῆς πραγματικότητος, στὸ γινέσθαι της, εἶναι πραγματικῶς ἀντιφατικὴ. Αὐτὸ οὔτε ὁ Πλάτωνας, οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης (μὰ οὔτε ὁ ἰδεαλιστῆς-μεταφυσικὸς καθένας καιροῦ), μπόρεσαν νὰ τὸ ἀρνηθοῦν καὶ ὄλη τους ἡ προσπάθεια αὐτὸ εἶχε γιὰ στόχον: νὰ καταπολεμήσουν τὴν Ἡρακλεῖταια ροὴ τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου. Ἐνα συγκεκριμένον πρᾶγμα μέσα στὸ χρόνον, δηλαδὴ τὶς χρονικὲς στιγμῆς τῆς κίνησός του, τὶς διαπιστώνουμε ὄχι μόνον σὰ διαδοχὴ μέσα στὸ χῶρον (χωροποιημένον χρόνον τοῦ μηχανιστικοῦ κοσμοεὐδωλου), μὰ καὶ στὶς ἐσωτερικὲς μεταβολὰς του, στὴν μετὰβασίν του, στὸ πέρασμά του σ' ἄλλη ποιότητα καὶ μορφή. Ἐνα πρᾶγμα : εἶναι καὶ δὲν εἶναι τὸ ἴδιον καὶ τὴν ἴδιαν στιγμὴν. Περνᾷ ἀπὸ μιᾶ ποιότητα τοῦ περιεχόμενου τοῦ σὲ ἄλλη καὶ πάντοτε βρῖσκεται στὸ δρόμον (ποσοτικὴ συσσώρευση) τοῦ περάσματος

σε άλλη μορφή. Κινητήρια δύναμη έδω είναι ή έσωτερική αντίφαση, αυτή κάνει ένα πράγμα να πηγαίνει στο αντίθετό του, να περνά σε άλλη μορφή που έχει διαφορετικές ιδιότητες. Τα παραδείγματα είναι σήμερα άφθονα σε όλες τις έπιστήμες γενικά και σε όλες τις περιοχές του "Οντος. "Όχι μόνο δηλαδή στον έξωτερικό κόσμο, μά και στην περιοχή της συνείδησης, άκωμη στην περιοχή της γνώσης: στις έπιστήμες τόσο της φύσης (φυσική, χημεία κ.ά.), όσο και στις έπιστήμες που μελετάνε τον άνθρωπο. Μά και στον καθημερινό άνθρωπο (έξω βέβαια, από την έπλοσημη φιλοσοφία και διάνοηση σε κάθε άστική χώρα), γίνεται όρατή αυτή ή αντίφατική κίνηση της πραγματικότητας. Βλέπεις ύστερα από χρόνια ένα φίλο σου και διαπιστώνεις πώς αυτός μεταβλήθηκε: καμπούριασε, άσπρισε, ζάρωσε, με μιá λέξη γέρασε. Προσέχεις όμως έδω παρόλες τις διαφορές την Ένδοτητα, γιατί και με όλες αυτές τις μεταβολές που αυτός έπαθε έσύ τον άναγνωρίζεις. Είναι ταυτοχρονα ίδιος και διάφορος την ίδια στιγμή που τον παρατηρείς. Έδω αν προσέξουμε, τό ζευγάρι: διαφορά-ένδοτητα, βγαίνει τό ένα από τό άλλο, τό ένα πηγαίνει στο άλλο: από τον φίλο που ξέραμε περνάμε στο διαφορετικό φίλο που βλέπουμε τώρα, που αυτός όμως και τώρα διατηρεί την ένδοτητα του, μά σε άλλη χρονική στιγμή, σ' ένα

Άλλο έπιπεδο, που περιλαμβάνει όλοκληρο τό παρελθόν και τό παρόν σε μία καινούργια συνθετική μορφή.

Άντιθέτα, ή διαλεχτική έφαρμοσμένη έπάνω μόνο στην περιοχή τής σκέψης, ξεκομμένης από τή συγκεκριμένη κίνηση τής πραγματικότητας, καταλήγει στο στατικό αντίκρυσμα του όντος. Η σκέψη όντοποιώντας τά σχήματά της, τά μεταφέρει και τά προβάλλει πάνω στην πραγματικότητα παραμορφώνοντάς την φώς φανερά, αν μάλιστα παρωθεύται ό διανοητής από ψυχικές διαθέσεις (ταξική θέση κ.ά.) που εύνοούν αύτου του είδους τς μεταφορές.

Έδώ ή διαλεχτική έχει τήν έννοια: όπως στη συζήτηση, από τό λόγο στον αντίλογο, ξεκαθαρίζουμε μία έννοια, έτσι κι εδώ, ανεβαίνουμε τά έννοιολογικά σκαλοπάτια από τό άμεσα συγκεκριμένο ανεβαίνουμε στο γενικότερο άφαιρέμενο, όπως π.χ. από τό συγκεκριμένο ύπαρχτό άνθρωπο ανεβαίνουμε στον άνθρωπο γενικά κι από δω έσαμε τον άφαιρέμενο γενικότερο όρο: "όν". Ένα τέτοιο ανέβασμα όμως, στη βάση του, χρησιμοποιεί τήν αρχή τής ταυτότητας τής τυπικής λογικής στην άρνητική της μορφή όμως: τής μή-άντιφασής. Χωρίζει τς έννοιες αύστηρά ή κρβση, σ' ένα αντίθετικό, στατικό-διαλεχτικό ανέβασμα, προσέχοντας μόνο τς διαφορές, δίχως όμως νά προσέχει και τήν ένδοτητά τους. Κι

Όχι μόνο αυτό, μά και το πώς οι αντιφατικές έννοιες αποκλείουν ή μία την άλλη άμοιβαία, αφού έχουν αντιφατικά γνωρίσματα κι επόμενα αλληλοαποκλείονται, αλληλοαναιρούνται. Και το βασικότερο ή μία έννοια δεν μπορεί νά βγει, νά περάσει στην άλλη παραγωγικά, γενετικά.

Αυτό βέβαια είναι ίσαμε ένα σημείο σωστό για το έννοιολογικό πεδίο, όπου θριαμβεύει ή αρχή τής ταυτότητας. Όταν όμως μεταφέρουμε αυτό το σχήμα στο πεδίο τής πραγματικότητας, ή αρχή αυτή δεν έχει πέραση μόνη της. Θα διαπιστώσουμε πώς φτάνουμε σε συμπεράσματα που δεν είναι σωστά και παραμορφώνουν πάντοτε, τήν πραγματική και ζωντανή κίνηση του κόσμου που τή μετατρέπουν σε στατική, παραγνωρίζοντας ολοφάνερα, τήν αντιφατική-δυναμική κίνηση του όντος, σε όλα του τα πεδία. Ένω ή αρχή τής μη-άντιφασης, μάς λέει, πώς ένα πράγμα δεν μπορεί τήν ίδια στιγμή νά είναι και ταυτόχρονα νά μην είναι το ίδιο, ή πραγματικότητα το διαψεύδει αυτό άδικόποα. Στην πραγματικότητα ή κίνηση κι ή μεταβολή, το γίνεσθαί της, δείχνει το αντίθετο: πώς ένα πράγμα είναι και δεν είναι τήν ίδια στιγμή το ίδιο, όπως θα έλεγε ο 'Ηράκλειτος: "ποταμῶι οὐκ ἔστιν ἐμῆναι ὅς τῶι αὐτῶι" (ἀπ. 91).

Ώστόσο, αν και στο έννοιολογικό πεδίο βασικά θριαμβεύει ή αρχή τής ταυτότητας καθώς

16

καὶ τῆς μὴ-ἀντιφάσης ($A=A$ εἴτε ἦ-ἦ), ὅμως καὶ ἡ ἔννοια μὲν τῆς ἢ ἴδια βάζει τὴν ἀντιθετὴ τῆς. Γιατὶ ὅταν ἀναφέρεσαι σὲ μιὰ ἔννοια βάζεις εἴτε ὑπονοεῖς, τὴν ἴδια στιγμή καὶ τὴν ἀντιθετὴ τῆς. Κάθε καθορισμὸς, εἶχε πεῖ ὁ Σπινόζα, εἶναι καὶ μιὰ ἄρνηση. Μιὰ ἔννοια σχετίζεται μὲ τὴν ἀντιθετὴ τῆς ὅχι μόνον μὲ τὴς ἴδια-φορὲς τῆς, ποὺ τὴς ἀναπτύσσει βαθμιαία καὶ ἀλματικά (γιατὶ ὅσο προσθέτεις σὲ μιὰ ἔννοια ἀντιθετικὲς ἰδιότητες, θὰ φτάσεις μιὰ στιγμή αἰφνίδια, νὰ ἔρθεις στὴν ἀντιφατικὴ τῆς) ταυτοχρόνα βρῆσκειται σὲ ἐνδοτικότητα μὲ τὴν ἀντιφατικὴ τῆς. Εἶναι μιὰ ἰδιότητα ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐπρόσεξε καὶ τὴν ἄφησε, ὅπως λένε, νὰ περάσει ὀλίγως νὰ τὴν ἀντιληφτεῖ. Ἡ ἰδιότητα αὐτὴ, βέβαια, δὲν μποροῦσε νὰ γίνεи δόρατὴ ἀπὸ τὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς, γιατὶ τὸ κοινωνικὸ καταστημὲνο στηριγμὲνο πάνω σὲ προνομιοῦχοι καὶ ὄχι-προνομιοῦχοι, ἔφερε τὸ ἀντιθετικὸ αὐτὸ κοσμοεἰδωλὸ σὰν ἀντανάκλαση στὴ συνείδηση, στὴ σκέψη τοῦ ἀνθρώπου: ἀντιθεση ξεκομμένη, ὀλίγως μετάβραση καὶ πέρασμα ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη. Στὴν ἐποχὴ ὅμως ποὺ ἔζησε ὁ Χέγγελ γίνεиται δόρατὴ ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἀντανάκλαση ἀπὸ τὴς ἀντικειμενικὲς κοινωνικὲς συνθήκες, ποὺ ἰδιαίτερα θὰ εὐνοήσουν μιὰ τέτοια ἀντίληψη.

Θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅμως πῶς μιὰ τέτοια ἄπο-

φη τήν εἶχε διαίσθανθεῖ ὁ Πλάτωνας, ὅπως φαίνεται ἀπό τοὺς διαλόγους τῆς ὠριμότητός του (Παρμενίδης, Φίλητος, Σοφιστής), διαπιστώνει ἐ-
δῶ γιὰ πρώτη φορά, πῶς οἱ ἰδέες δὲν εἶναι ἀ-
πομονωμένες καὶ ξεκομμένες ἀπὸ τὰ πραγματικά
ὄντα καὶ πῶς, ὅταν τὸν ρωτᾶνε διατυπώνει ὅτι
ὑπάρχουν τόσες ἰδέες ὅσα εἶναι καὶ τὰ ὄντα.
Κι ἀκόμη πῶς αὐτές οἱ ἰδέες, μετὰχουν σ' αὐτὰ
ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ τῆς μελέτης τους (I), καὶ
καταλήγει στὴν ἄποψη πῶς οἱ ἰδέες, οἱ ἔννοι-
ες καὶ τὰ ὄντα, δὲν ἀποκλείουν, ταυτοχρόνα,
ἀντιθετικούς καθορισμούς ὅχι ὅμως καὶ ἀντι-
φατικούς. Ἡ σκέψη του, ἀντανάκλαση τῆς κοι-
νωνικῆς κατάστασης τῆς ἐποχῆς του, δὲν μπο-
ροῦσε νὰ πᾶει πρὸ μακριά.

Εἶναι σίγουρο πῶς ἀπὸ ἐδῶ θὰ ξεκινήσει ὁ Ἀ-
ριστοτέλης, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ τοῦ Πλάτωνα,
γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἰδεῶν μὲ τὰ ὑλικά ὄντα, γιὰ
νὰ συνταιριάσει τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο,
σὲ μιὰ διαλεχτικὴ σύνθεση(2). Μόνο ποῦ ἡ δια-
λεχτικὴ σύνθεση εἶναι στατικὴ, γιατί ἡ ὕλη
ὀλχως εἶδος καὶ τὸ εἶδος ὀλχως ὕλη (δηλ. τὴν
ἔννοια τῆς ἀφαιρεμένης ὕλης καὶ τὴν "νόηση
τῆς νόησης") θὰ ὀδηγήσει τὴ διαλεχτικὴ σύν-
θεση τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου σὲ στα-
τικὸ διαλεχτικὸ ἀνέβασμα στηριγμένο ὅχι στὴν
ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης (ἀφήνοντας τὴν περιοχὴ, ὁ
'Αριστοτέλης, τῆς πραγματικότητας γιὰ νὰ πε-
I8

ρβσει άμεσως στην περιοχή της σκέψης και τών έννοιών) μά αντίθετα στην άρχή της ταυτότητας, που με τό φτάσιμο στη "νόηση της νόησης" βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα ξετελειωμένο, φτασμένο όν, όδηγεϊ σε τελευταία άνάλυση σε στατικό -μεταφυσικό και ιδεαλιστικό άντίκρουσμα του κόσμου.

Έδώ είναι βασικό νομίζουμε νά κάνουμε μία διασάφηση. Όταν λέμε πώς ένα πράγμα είναι και δέν είναι τό ίδιο την ίδια στιγμή, δέν έννοούμε βεβαία πώς αυτό τό πράγμα, που είναι τώρα μ' αυτή τή συγκεκριμένη μορφή έξαφανίζεται, μά πώς είναι στο γίγνεσθαι του ταυτόχρονα και πηγαίνει πρώτα άργά κι έπειτα άφνείδια σε κάτι άλλο διαφορετικό και σε συνέχεια στο άντίθετό του, όπου σ' αυτό περικλείνεται και τό παλιό και τό καινούργιο σε μία νέα κατάσταση, σε μία διαλεχτική σύνθεση είτε καλύτερα σε άρνηση τής προηγούμενης θέσης άρνηση κι αυτή μιās προηγούμενης κατάστασης. Έτσι έχουμε άρνηση τής άρνησης κ.ο.κ. (3). Όταν λέγ: όν- μή όν, αυτό δέν ίσοδυναμεί με μέ τήν άνυπαρξία, όπως τό έπισήμανε ό Πλάτωνας(4), δέν είναι "ούκ-όν", μά με τήν "ετεροότητα"(5).

Στην έργασία μας αυτή θα προσπαθήσουμε νά δοϋμε τό άντικείμενό μας από τή σκοπιά του διαλεχτικού ύλισμοϋ. Κι αυτό σίγουρα όχι έ-

πειδὴ εἶναι ἡ πιδ σωστὴ κατὰ προσέγγιση μέ-
θοδος ποῦ ἀντικρύζει καὶ ἐρμηνεύει τὸν ἀντι-
κειμενικὸ κόσμο, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποῦ ὁ ἄνθρω-
πος κατὰφερε νὰ σχηματῆσει τὶς πρῶτες παρα-
στάσεις του γι' αὐτὸν καὶ νὰ κατασκευάσει τὶς
πρῶτες κοσμοερμηνεῖες καὶ βιοθεωρίες του, μὰ
καὶ γιατί μιὰ ἐπιστημονικὴ, μιὰ φιλοσοφικὴ
μέθοδος, μετρίεται μὲ τὶς ἐπιτυχίες της ὄχι
στὰ λόγια, μὰ στὴν πράξη "τὸν εὐδαίμονα βλον
περιποιοῦσαν" ὅπως θᾶλεγε ὁ Ἐπίκουρος. Πάνω
στὴ βάση αὐτὴ πρέπει μὲ βεβαιότητα, ὁ διαλε-
χτικὸς ὕλισμός, νὰ πείσει καὶ τοὺς πιδ δόσ-
πιστοὺς (ὄχι βέβαια καὶ τοὺς συνειδητοὺς ἀν-
τιπαλοὺς του, γιατί αὐτοὶ ἔχουν ἀπὸ καιρὸ ἡ-
δὴ πειστεῖ), πῶς εἶναι ἡ πιδ σωστὴ μέθοδος,
ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἐξήγηση, μὰ καὶ γιὰ τὴν ἀλ-
λαγὴ τοῦ κόσμου.

Τέλος, θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ ποῦμε, πῶς ἐπειδὴ
ἐδῶ ἐξετάζουμε τὴ νεότερη διαλεκτικὴ σκέψη,
ἀφήνοντας ἔξω τὴν ἀρχαία, καὶ γιὰ νὰ ἔχου-
με συνοχὴ μαζί της, θὰ ἐξετάσουμε καὶ θὰ συγ-
κρίνουμε τὴ σκέψη τοῦ Πλάτωνα, σὰν τὸν τελευ-
ταῖο κρῖκο τῆς ἀρχαίας, μὲ τὴ σκέψη τοῦ Κάντ
στὸ σημεῖο ποῦ αὐτὲς συναντιῶνται. Ἐπειδὴ ὁ-
μως ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἴσαμε τὸν Κάντ ὑπάρχουν,
ἀρκετὲς ἀναλαμπές διαλεκτικῆς σκέψης σὲ πολ-
λοὺς διανοητὲς, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὶς
ἐξετάσουμε κι αὐτὲς.

Ι. Η ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΠΛΑΤΩΝΑ-ΚΑΝΤ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΗΣ ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ

Διχως άμφιβολία ό Πλάτωνας είναι ό πιο με-
γάλος, μά ταυτοχρονα και ό πιο πολύπλοκος
στοχαστής τής έλληνικης άρχαίας φιλοσοφίας.
Έπλοης στο έργο του υπάρχουν όλοφάνερα τά-
σεις που παρουσιάζουν χαρακτηριστικά τής δια-
λεχτικής σκέψης. Στους διαλόγους του, το πνεύ-
μα κάνει προσπάθεια πάντοτε άνανεωτική, για
νά διασαφήσει τη διαλεχτική σκέψη, μία προσ-
πάθεια που τελικά δεν καταφέρνει να πιάσει
το νόημα της. Κι άκόμη οι άφθονοι υπαινιγμοί
σχετικά με μερικές διαλεχτικές άρχές, δε γίν-
νικαν τυχαία άνάμεσα στις δυσκολίες τών πολυ-
άριθμων έρμηνειών του.

Άπ' τήν άρχή ό Πλάτωνας έδωσε ένα άξιοση-
μελωτο πλάτεμα στη συζήτηση, παρμένης βέβαια
στη Σωκρατική έννοια, δηλαδή μιās μεθόδου έ-
κανής να φτάσει σε λογικές έννοιες με τήν άνά-
λυση άντιθετικών θέσεων. Είναι βέβαιο, πώς ή
μέθοδος αύτη, ή μισο-διαλεχτική, που χρησι-
μοποιήθηκε για πρώτη φορά από τους Έλεάτες
φιλόσοφους, έφαρμόστηκε και προωθήθηκε βασι-

κὰ ἀπὸ τῶν Πλάτωνα καὶ μάλιστα ἔφτασε στὸ ση-
μεῖο, τοὺς διαλόγους του, νὰ τοὺς δώσει ἕνα
δραματικὸ χαρακτήρα, ἔτσι ποὺ οἱ περισσότε-
ροι θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναπαρασταθοῦν σκηνικᾶ,

Ἡ διασάφηση ὡστόσο τῶν γενικᾶ ἔγκυρων ἐν-
νοιῶν: πᾶρνει στὸν Πλάτωνα, ἕνα ἄλλο πλάτεμα
καὶ ἰδιότητες ποὺ δὲν εἶχε στὸ Σωκράτη. Πρὶν
ἀπὸλα ὁ Σωκράτης καταπιάστηκε μὲ ἠθικὲς ἐν-
νοιες, ἐνῶ ὁ Πλάτωνας εὐρύνει τὴ συζήτηση μὲ
ὅλες τὶς θεμελιωδὲς ἐννοιες. Χάρη στὴ φαντα-
σία του καὶ μὲ νοητικὴ δομὴ πρὸ ἐποικοδομη-
τικῆ ἀπὸ τοῦ Σωκράτη, ὁ Πλάτωνας, φτάνει νὰ
ὑποστασιοποιήσει τὶς ἐννοιες μὲ τὴ μορφή τῶν
ιδεῶν. Ἀπὸ δῶ ἡ ἐλληνικὴ σκέψη θὰ ξεκινήσει
γιὰ νὰ τελειοποιήσει τὴν οἰκοδομὴ τοῦ ἰδε-
αλισμοῦ, ποὺ μέσα στὰ πλαίσια του, θὰ ἐξελι-
χτεῖ ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς, ὄχι μόνο ἡ ἀρχαία σκέ-
ψη, μὰ καὶ ὀλοκληρὴ ἡ φιλοσοφία ἴσαμε τὶς μέ-
ρες μας.

Τὸ ἀποφασιστικὸ ξεκίνημα τοῦ Πλάτωνα ἐξη-
γεῖται ἀπὸ τὸ πῶς ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία ἔφτασε
σὲ μιὰ ἀνώτατη δομικὴ φάση. Ἰσαμε τώρα ἡ ἐλ-
ληνικὴ κοινωνία εἶχε ὄχι πολὺ σταθεροὺς τύ-
πους κοινωνικῆς δομῆς, ἂν ὑπολογίσουμε ἰδιαί-
τερα καὶ τοὺς Ἑλληνας τῆς Μ. Ἀσίας. Ἀπὸ δῶ
καὶ πέρα ὁμως φτάνουμε τώρα σὲ μιὰ διαφορο-
ποίησι ὀλοκάθαρη ἀνάμεσα σὲ προνομιοῦχους καὶ
ὄχι προνομιοῦχους, ποὺ ἡ διαφοροποίησι αὐτὴ

22

προκαλεῖ ὀρισμένες κοινωνικές κρίσεις ποῦ θά θά ἔχουν τήν ἀποφασιστική ἀντανάκλασή τους μέσα στά ἔργα τοῦ Πλάτωνα.

Βασικά τὸ μόνο χαρακτηριστικό τῆς διαλεχτικῆς σκέψης στόν Πλάτωνα, βρῖσκεται ἐκεῖ, ὅπου μέ τή βοήθεια τῆς ἀντιφατικῆς συζήτησης προκαλεῖται τὸ ξεκαθάρισμα τῶν ἐννοιῶν. "Ἐτσι ἐνῶ βρῖσκεται πάνω στή γραμμὴ τῶν Ἑλεατῶν, τῶν Σοφιστῶν, τοῦ Σωκράτη, ταυτοχρόνα ἀποδίδοντας στίς ἔννοιες μιὰ καινούργια ἐνέργεια καί μέ τή μορφή τῶν ἰδεῶν ἕνα τρόπο ὑπαρξης ἀνώτερο, ὁ Πλάτωνας βρῖσκεται μπροστά σέ καινούργια πρόβλήματα. Ἐνα ἀπ' αὐτά καί τὸ πιό σπουδαῖο ἦτανε: ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν ἰδεακαὶ στή συγκεκριμένη ἀντικειμενική πραγματικότητα. Ἐῖναι γεγονός βέβαια πῶς ὁ Πλάτωνας πλησιάζει τὸ πολύπλοκο αὐτὸ πρόβλημα μέ ἄφραστη τολμηρότητα, στή σύγκρουσή του μέ οἰάφορα ἐμπόδια. Θέλοντας ὅμως νὰ δικαιώσῃ τήν ὑπαρξη τῶν "ἀφαιρεμένων" (τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο στὸ γενικό καί τὸ ἀντίστροφο) μέ καινούργιες μεθόδους, τὰ καινούργια προβλήματα τὸν ἀνάγκασαν νὰ μπλέξῃ μέ τίς διαλεχτικές ἀρχές.

Ἐῖναι βέβαιο, πῶς στήν πορεία γιὰ τήν ἐξέλιξη τῶν καινούργιων μεθόδων, ὁ Πλάτωνας ἐμπνεύστηκε ἀπὸ τήν πορεία τῶν μαθηματικῶν (γεωμετρία). Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις (π.χ. ὅπως

για τις ιδέες, για τη σχέση ανάμεσα στις ιδέες και τα συγκεκριμένα όντα), ο Πλάτωνας, πίστεψε πώς έπρεπε να πορευτεί με τη μαθηματική μέθοδο, πηγαίνοντας από την "ύποθεση" στις "συνέπειές" της, είτε από ένα "καθορισμένο" στην κριση που το καθορίζει, έτσι: που ή πορεία αυτή επαναλαμβάνεται ίσαμε να φτάσουμε σε κάτι που δεν καθορίζεται πια πέρα και που αρκείται στον έαυτό του. Στον Πλάτωνα, το "άκαθοριστο" αυτό είναι το 'Αγαθό είτε η ιδέα της τελειότητας στον έαυτό της.

Σ' όλες αυτές τις αναλύσεις κι αποδείξεις ο Πλάτωνας ανακατεύει πολλές μεθόδους: έξω από τη μαθηματική μέθοδο, παρατηρούμε σ' αυτόν μερικές τάσεις να χρησιμοποιήσει τη διαλεκτική σκέψη, ιδιαίτερα όταν θέλει να μάς αποδείξει τη συνάφεια που υπάρχει ανάμεσα στις ιδέες. Μά σ' αυτή τη συνάφεια ο Πλάτωνας δεν κατάφερε να μάς κάνει να δούμε τη διαλεκτική μέθοδο, που να περνά από τη θέση στην αντίθεση και τελικά στη σύνθεση.

Είναι γνωστό πώς ο Πλάτωνας στον διάλογο του "Παρμενίδης" βρίσκεται στην περιοχή των αντιθέτων. Δίνει έπίσης κι έναν κατάλογο των θεμελιακών κατηγοριών διαρθρωμένων με συμπλέγματα αντιθέτων, κατάλογο που συμπληρεί με τις κατηγορίες του Πυθαγόρα. Τα αντίθετα αυτά βασικά, είναι: το όλο και το μέρος, ή αρ-
24

χή και τὸ τέλος, τὸ ὄν στὸν ἑαυτὸ του και
 τὸ ὄν-ἄλλο, ἡ κίνηση και ἡ ἀκίνησις, τὸ ἴσο
 και τὸ ἄνισό κ.ἄ. Στὸν διάλογο αὐτὸ ὁ Πλάτω-
 νας ἀκόμη βάζει ἕνα ἀπὸ τὰ πιδ δύσκολα προ-
 βλήματα, ὅπως: τὸ "ἔν τὸ ὄν" τοῦ Παρμενίδη .
 'Εδῶ θὰ προσπαθῆσει ν' ἀποδείξει πῶς, λογικά,
 ἀπὸ τὸ "ὑπάρχον ἕνα" μπορούμε νὰ βγάλομε μιὰ
 διπλὴ σειρά ἀπὸ συνέπειες: ἀπὸ τὴ μιὰ στὸ "ἔ-
 να ποῦ ὑπάρχει" μπορούμε νὰ τοῦ ἀποδώσουμε
 ὅλες τρεῖς ἀντίθετες ἰδιότητες: ὅπως τὸ "ἕνα
 εἶναι τὸ πᾶν και τὸ μέρος" κ.ἄ.κι ἀπὸ τὴν ἄλ-
 λη πρέπει ταυτοχρονα ν' ἀποκρούσομε τρεῖς ἀντί-
 θετες ἰδιότητες. Εἶναι τὸ σημεῖο ποῦ δὲν ξε-
 πέρασε ἀκριβῶς κι ὁ Κᾶντ, ὅπως θὰ δοῦ-
 με παρακάτω.

Τὸ ἴδιο και στὸ "Σοφιστὴ" ὁ Πλάτωνας ὑπο-
 βάλλει σὲ βαθειὰ ἀνάλυση τὴ διαλεχτικὴ ἔν-
 νοια τοῦ ὄντος. Γιὰ νὰ ἀποκρούσει τὴν ἀντιλη-
 ψη ποῦ εἶχανε οἱ Ἑλεᾶτες γιὰ τὸ ὄν, προσπα-
 θεῖ ἐδῶ νὰ ἐξασθενῆσει τὴν ἀλυγισια τῶν ἰδε-
 ῶν, διατυπώνοντας τὴ νεότερη ἄποψη, πῶς αὐτές
 εἶναι ζωντανές πραγματικότητες, κινητές και
 προικισμένες μὲ λόγο. *Θὰ γύσει* τὴν ἀντίθεση
 ἀνάμεσα στὴν κίνηση και τὴν ἀκίνησις μ' ἕναν
 συμβιβασμὸ εἰσάγοντας τὴν ἔννοια τοῦ "καθορι-
 σμοῦ", τῆς ἰδιότητος. "Ἔτσι μπορούμε νὰ βε-
 βαιώσουμε γιὰ ἕνα και τὸ αὐτὸ πράγμα, ταυτο-
 χρονα, περισσότερους ἀντίθετους καθορισμοὺς,

μά ὄχι ἀντιφατικούς(6). Διχως ἀμφιβολία βρισκόμαστε μπροστά σέ μιὰ πνευματώδη πραγματική ἐνδραση διαλεχτικής σκέψης. Ὁ Πλάτωνας χρησιμοποίησε ταυτόχρονα τήν ἀρχή τῆς ὀλδότηας καί τήν ἀρχή τῆς ἀντίθεσης γιά τόν ὀρισμό τῆς ἔννοιας. Χάρη στήν ἀνάλυση τῆς θέσης καί τῆς ἀντίθεσης μέσα στήν ἔννοια, δειχνεταί ἡ ὄχι-τυπική μορφή τῆς, δηλαδή ἡ διαλεχτική ὑφή τῆς. Ὡστόσο κι ἐδῶ ἀκόμη ὀπως εἴπαμε, ὀδεν βρισκόμαστε παρά ἀπέναντι σέ μιάν ἐνδραση, πού ὀ Πλάτωνας ὀδέ μπόρεσε νά ξεπεράσει.

Θά εἶναι χρήσιμο νά παραθέσουμε τίς γνώμες, τόσο τοῦ Δ. Γληνοῦ, ὀταν γράφει: "...ἀδισταχτα πρέπει νά κατατάξουμε τό "Σοφιστή" στοῦς διαλόγους τῆς ὀριμῆς ἡλικίας τοῦ Πλάτωνα, ἔνα ἔργο ἐμπνευσμένο ἀπό τήν ἀκρότατή καί τολμηρή διαλεχτική ἐπεξεργασία στα λογικά καί ὀντολογικά προβλήματα"(7), ὀσο καί τοῦ Κ. Γεωργοῦλη, πού δηλώνει πῶς μόνο μέ τῆ βοήθεια τοῦ διαλεχτικοῦ χέγγελ, ἔγινε δυνατή ἡ κατανόηση τῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνα: ὀ "Σοφιστής" κι ὀ "Παρμενίδης"(8). Ἡ διαπίστωση αὐτή δειχνει πῶς μόνο ἔνας διαλεχτικός φιλόσοφος μπόρεσε νά μπει στή σκέψη τοῦ Πλάτωνα σέ στιγμές διαλεχτικῆς ἐνδρασης. Μέ τήν ἐνδραση ὀμως αὐτή ὀ Πλάτωνας, πρέπει νά τό τονίσουμε πλησιάζει, συναντιέται καλύτερα θά λέγαμε,

26

μέ τήν στά νεότερα χρόνια σκέψη τοῦ Κάντ: στήν ὑπερβατολογική διαλεχτική του.

Ὁ Κάντ στήν "Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου" ξεκινάει μέ τό πρόβλημα τῆς γνώσης. Για νά φτάσουμε στή γνώση συντελοῦν δύο παράγοντες: ἀπ' τή μιὰ τό ὕλικό ποῦ μάς δίνεται μέ τρε ἀίσθησεις: τήν ἐποπτεία ποῦ κάνει τήν ἐμπειρία κι ἀπό τήν ἄλλη: ἡ μορφή, ἡ A PRIORI (ἐκ τῶν προτέρων) δυνατότητα τῆς ἐμπειρίας: ἡ ἔννοια. "Ἐτσι φτάνει στό συμπέρασμα: "οἱ ἐποπτεῖες ὁλως τρε ἔννοιες εἶναι τυφλές. Οἱ ἔννοιες ὁλως ἐποπτεῖες εἶναι κενές". Προχωρώντας πιά πέρα διαπιστώνει πώς ἔχουμε δύο εἰδῶν κρίσεις: τρε ἀναλυτικές A PRIORI καί τρε συνθετικές A POSTERIORI (ἐκ τῶν ὑστέρων) κρίσεις. Ἐδῶ θά βάλει τό ἐρώτημα: εἶναι δυνατές οἱ συνθετικές A PRIORI κρίσεις; Ἀπό δῶ πάλι καταλήγει στήν ἀπάντηση ποῦ δίνει στό ἐρώτημα, σέ μιὰ τριπλή διαίρεση τῆς ἔρευνάς του:

- I. Στήν ὑπερβατική αἰσθητική ποῦ ἀναλύοντας τήν αἰσθητικότητα, φτάνει στή μελέτη τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου καί τοῦς θεωρεῖ σάν τρε A PRIORI αἰσθητικές κατηγορίες τῆς σκέψης (μαθηματικά).
- II. Στήν ὑπερβατική ἀναλυτική (φυσική), ὅπου ὁ συλλογισμός ὁδηγεῖ στήν ἐνότητα τῶν φαινομένων (ἀντικείμενα ἀκαθόριστα τῶν ἐμπειρικῶν ἐποπτεῶν, ποῦ μάς ὁ-

νουν οί αίσθησεις) μέσα από μερικούς κανόνες : τες έννοιες.

Ἡ ὑπερβατική ἀναλυτική διακρίνεται :

- α. Στήν ἀναλυτική τῶν καθαρῶν ἐνοιῶν τοῦ συλλογισμοῦ (ποῦ περιλαμβάνει καί τόν περιφημο πίνακα τῶν κατηγοριῶν του, πραγματεύεται γιά τόν ἀριθμό καί τες σχέσεις τοῦ χρόνου μέ τήν πραγματικότητα κ.ἄ.).
- β. Στήν ἀναλυτική τῶν ἀρχῶν τοῦ καθαροῦ συλλογισμοῦ (ποῦ πραγματεύεται τήν ἀντικειμενική χρήση τῶν κατηγοριῶν, δηλαδή τά ἀκίώματα, τες ἀναλογίες τῆς ἐμπειρίας κ.ἄ.).

III. Στήν ὑπερβατική διαλεκτική. Ἐδῶ βάζει τό ἐρώτημα: μέ ποιές προϋποθέσεις εἶναι δυνατή ἡ μεταφυσική; Ἐδῶ πάλι θά θά πραγματευτεῖ σ' ἓνα τρίπτυχο:

- α. Τῆ ρασιοναλιστική ψυχολογία ὅπου μέ τοὺς παραλογισμούς τοῦ καθαροῦ λόγου ἐρχόμαστε στήν ἰδέα τῆς ψυχῆς.
- β. Τῆ ρασιοναλιστική κοσμολογία. Φανερόνεται ἐδῶ οἱ ἀντιφάσεις, οἱ ἀντινομίες τοῦ καθαροῦ λόγου κι ἔχουμε τήν ἰδέα τοῦ κόσμου.
- γ. Τῆ ρασιοναλιστική θεολογία, ὅπου σ' αὐτή φανερόνεται τό ἀδύνατο τοῦ καθαροῦ λόγου μέ τήν ἰδέα τοῦ θεοῦ, ἢ

τὸ ἰδεατὸ τοῦ "καθαροῦ λόγου" δηλα-
δὴ ὁ θεὸς.

Ἐπειδὴ στὴν πορεία τῆς μελέτης μας θὰ πλη-
σιάζομε κάπως περισσότερο τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς
φιλοσοφίας τοῦ Κάντ, θὰ ἀρκεστοῦμε ἐδῶ στὴ
διαπίστωση πὼς ὁ φιλόσοφος, ἀφοῦ φτάνει στὴς
ὑπερβατικὲς ἰδέες τῆς ψυχῆς, τοῦ κόσμου καὶ
τοῦ θεοῦ, ποῦ εἶναι τὰ ἀντικείμενα τοῦ καθα-
ροῦ λόγου καὶ ἀφοῦ ἐξετάζει τοὺς παραλογι-
σμοὺς καὶ τὴς ἀντινομίες του καταπιάνεται μὲ
τὸ ἴδιο πρόβλημα ποῦ εἶχε παιδέψει καὶ τὸν
Πλάτωνα στὸν "Παρμενίδη": τὸ πρόβλημα τῆς θέ-
σης καὶ τῆς ἀντιθέσης. Ὁ Πλάτωνας ἔφτασε ἴ-
σαμε τὸ σημεῖο νὰ προικίσει τὴς ἔννοιες ταυ-
τόχρονα μὲ ἀντιθετικοὺς προσδιορισμοὺς διότι
ποτέ νὰ φτάσει ἓνα σκαλί πρὶν κάτω, στὸ συγ-
κεκριμένο, γιὰ νὰ ἀντιληφτεῖ πὼς ἡ ἀντιθεση.
μπορεῖ νὰ φτάσει ἴσαμε τὴν ἀντίφαση καὶ νὰ
κατανοήσει, νὰ "δεῖ" τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν θέση
στὴν ἀντιθεση. Δὲ φτάνει μόνο ἡ ἀντιθεση γιὰ
νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὸ πέρασμα αὐτὸ, γιὰτὶ αὐτὴ
ἔχει ποσοτικὲς μόνο διαβαθμίσεις." Ἐτσι μὲ τὸ
μεγάλωμα ὅμως τῆς διαφορᾶς, τὴν αὔξηση τῶν
ἀντιθετῶν προσδιορισμῶν, θὰ βλέπαμε, ἄξαφνα,
πὼς φτάνοντας στὸ διαμετρικᾶ ἀντίθετό του,
τὸ ἀντιφατικὸ του, περνᾶμε στὸ "ἕτερο", στὴ
μεταβολὴ τῆς ἔννοιᾶς εἴτε τοῦ πράγματος, στὸ
ποιοτικὸ ἀνέβασμα, σύνθεση τοῦ "αὐτοῦ" καὶ

του "ἕτερου", σύνθεση που κι αυτή στην πραγματικότητα είναι ἄρνηση, ἀφετηρία για νέα ἄρνηση κ.ο.κ.

Τὸ ἴδιο καὶ στὸν Κάντ στὶς ἀντινομίες τοῦ λόγου στὴν κοσμολογικὴ περιοχὴ, βαθαίνει, ἀνοίγει πὶὸ ξεκάθαρα τὸ χάσμα, μὲ τὴ βοήθεια πάντοτε τῆς ἀναλυτικῆς σκέψης, ἀνάμεσα στὴ θέση καὶ τὴν ἀντίθεση, ἔτσι ποὺ ἐνῶ φτάνει νὰ εἶναι ἐξωφθαλμὴ ἢ ἐνδοτῆτὰ τους καὶ ἢ γενετικὴ παραγωγὴ τῆς μιᾶς ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅμως ποτέ δὲν κατάφερε νὰ φτάσει σ'αὐτὴ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει πάλι νὰ τονίσουμε, πὼς καὶ στοὺς δυὸ φιλοσοφοὺς πρὸκειται περισσότερο γιὰ τὴ θέση τοῦ προβλήματος τῆς διαλεχτικῆς, παρὰ γιὰ τὴ λύση του. Κι οἱ δυὸ βεβαιώνουν πὼς οἱ θεμελιαικὲς μᾶς ἔννοιες βασίζονται πάνω στὴν ἀντίθεση, μὰ δὲν ἔβγαλαν τὰ ἀναγκαῖα συμπεράσματα, φτάνοντας στὴ δυνατότητα μιᾶς λογικῆς ἱκανῆς νὰ μᾶς δελεῖσει τὸν τρόπο ποὺ ἐνεργεῖ τὸ πνεῦμα γιὰ νὰ φτάσει στὶς γενικὲς ἔννοιες. Αὐτὸ θὰ γίνῃ ἀργότερα μὲ τοὺς Γερμανοὺς ρομαντικοὺς φιλοσοφοὺς κι ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ Χέγγελ.

Παρὸλα τὰ κοινὰ σημεῖα στὴ σκέψη καὶ τῶν δυὸ φιλοσοφῶν, ἰδιαίτερα στὸ πεδίο τῆς ὑπερβατολογικῆς διαλεχτικῆς οἱ διαφορὲς τους εἶναι μεγάλες. Στὸν Πλάτωνα βασικὸς εἶναι ὁ ὀντολογικὸς προσανατολισμὸς τῆς σκέψης του (δ-30

πως γενικά της άρχαίας έλληνικής σκέψης) που δεν αφήνει πολλά περιθώρια για γνωσιοθεωρητικά προβλήματα, όπως στα νεότερα χρόνια. Ο Πλάτωνας φτάνει στις ίδιες από το αντίκειμενο. Αντίθετα, στον Κάντ ύστερα από τη στροφή στη σκέψη από τον Ντεκάρτ προς τον υποκειμενισμό, φτάνει στις ίδιες από το υποκείμενο. Κι οι δύο όμως παλεύουν για το υπερβατικό και το μεταφυσικό πρόβλημα.

Και στη μέθοδο διαφέρουν οι δύο φιλοσοφοί, σά συνέπεια της γνωσιοθεωρητικής στάσης τους. Η γνώση στον Πλάτωνα ἴσαμε ένα σημεῖο είναι ένορατική (πρβλ. "θείας μανικῆς", "Φαῦδος", 244 Α-β και 245 Α-Ο). Αντίθετα στον Κάντ, η δογματικότητα του Πλάτωνα, περνάει στην κριτική αντιμετώπιση του προβλήματος με την λεπτοδγα αναλυτική πορεία, που πλουτισμένη από τις έπιτυχεις της έπιστήμης του καιρού του, θα φτάσει από το υποκείμενο στις ίδιες.

II. Η ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΠΛΑΤΩΝΑ - ΧΕΓΓΕΛ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

Στον Πλάτωνα άκδη βρισκουμε και μια άλλη άποψη, που μπορούμε να τη συνδέσουμε με την διαλεκτική σκέψη, όμως αποκλειστικά με την ιδεαλιστική διαλεκτική, που καλλιεργήθηκε από τους Φίχτε, Σέλλινγκ και Χέγκελ. Με την αντίληψη τους για τις ιδέες, που τις θεωρούσαν σαν γενεσιουργό δύναμη, ή φιλοσοφία ιδιαίτερα του Χέγκελ, συναντιέται με τη φιλοσοφία του Πλάτωνα στο σημείο αυτό: δηλαδή όταν δίνει στην 'Ιδέα τη δύναμη να διαπεράσει τον κόσμο με διαλεκτικό ρυθμό. Είναι ο κοινός παρονομαστής τους κι άκδη ή αντικειμενικότητα της σκέψης τους το κοινό τους σημείο.

Διχως άμφιβολία δεν μπορούμε ν' άρνηθούμε το γεγονός πως ο Πλάτωνας έχει τάσεις για διαλεκτική θέαση του όντος, μα με το στατικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας του ένσαρκώνει τον τύπο του μεταφυσικού στοχαστή: του ριζικά αντίθετου στη διαλεκτική. 'Απ' αυτόν τον ριζικό χαρακτήρα διακρίνεται, άκριβώς, από τη φιλοσοφία του ρομαντικού ιδεαλισμού. 'Ενώ ο Πλάτω-

νας βάζοντας σαν άπαρχή του κόσμου τις 'Ιδέες, δίνει στον άνθρωπο και στη σκέψη την έντύπωση πώς βρίσκεται σ'έναν κόσμο ξετελειωμένο, έντελώς καμωμένο, ό Χέγγελ θεωρώντας την 'Ιδέα σά σκοπό, άναγκάζει τη σκέψη και την ύπαρξη νά πορευθούν προς την πραγμάτωσή τους. Στον Πλάτωνα οί ιδέες που βρίσκονται στην άρχή κάθε πράγματος, παραμένουν τελικά περισσότερο παθητικές, ένω στο Χέγγελ, ή 'Ιδέα άπορροφά τον κόσμο για νά τον μεταβάλλει. Μέσα στον ξετελειωμένο κόσμο του Πλάτωνα, ή ούσιαστική στάση είναι ό θεωρητικός διαλογισμός (CONTEMPLATION), που πολλές φορές βρσκειται όμως νοθευμένος με ένορατικές λάμψεις του πνεύματός του. Στον Χέγγελ, άντίθετα, ή ούσιαστική στάση είναι τό γίνεσθαι, άπ'όπου ξεπηδάει ή μεταβολή.

"Αν τώρα δοϋμε τις αίτιες τής διαφορᾶς αϋτής, θα διαπιστώσουμε πώς ό Πλάτωνας βρσκεται μέσα σε μία κοινωνία όπου ή κοινωνική δομή της είναι τέτοια, που έννοεί την άπόλυτη κυριαρχία των προνομιοϋχων. Έτσι ή φιλοσοφία του κάτω από την έπίδραση αϋτή, δηλαδή του κοινωνικού τύπου και τής δομής τής έποχής του, προκάλεσε την άνθιση τής μεταφυσικής και την παρακμή τής διαλεκτικής.

'Αντίθετα ό Χέγγελ έζησε άμεσα τη μεγάλη Γαλλική Έπανάσταση και είδε τις κοσμοϋστορι-

νές μεταβολές στην εποχή του, μεταβολές, που είχαν όπωσδήποτε την πιο βαθειά επίδραση στη διαμόρφωση της σκέψης του και στην οίκοδομησή της διαλεκτικής φιλοσοφίας του.

ΙΙΙ. Η ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΠΛΑΤΩΝΑ

Στή φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ διαλεχτική σκέψη πέφτει σέ μιὰ βαθμίδα κατώτερη: δέν εἶναι παρὰ ἓνα εἶδος λογικῆς τῶν πιθανοτήτων ποῦ ἐνεργεῖ μέ ἀλήθειες συμπτωματικές, ἐνδεχόμενες⁽⁹⁾. Στούς Στωικούς ἡ λογική εἶναι δύο εἰδῶν: λογική τῆς λέξης (γραμματική) καὶ λογική τῆς σκέψης (λογική-ἐπιστημολογία)⁽¹⁰⁾.

Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ ἐνδιαφέρει νά σημειώσουμε εἶναι πῶς ἀπό τήν ἐποχή αὐτή, οἱ φιλόσοφοι, καταπιάνονται μέ τήν καλλιέργεια, ὄλο καὶ περισσότερο καὶ μέ πῶς μεγάλο ζήλο μέ τήν τυπική λογική, ποῦ βρῖσκεται στόν ἀντίποδα τῆς διαλεχτικῆς λογικῆς. Σ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἐποχή, μπηκαν τά θεμέλια τῆς ἀντιδιαλεχτικῆς σκέψης, ποῦ ἡ βασική της ἀρχή σχηματίζεται καὶ στηρίζεται ἀπό τήν τυπική λογική.

Πρέπει νά φτάσουμε στή Νεο-πλατωνική φιλοσοφία γιά νά μπορέσουμε νά βροῦμε ἀκόμη μερικές ἀσαφεῖς προσπάθειες διαλεχτικῆς σκέψης. Οἱ Νεο-πλατωνικοί, μέ τόν Φίλωνα καὶ ἰδιαίτερα μέ τόν Πλωτῖνο⁽¹¹⁾ δέν ἀφήνουν βασικά τό πεδίο τῆς μεταφυσικῆς. Μά καίτω ἀπό τήν ἐπι-

δραση τῆς ἀνατολικῆς σκέψης φέρνουν στή φιλοσοφία στοιχεῖα ποῦ, χάρη στήν φαινομενική ὁμοιοτητα τους μέ τίς διαλεχτικές ἀρχές, ξεπερνᾶνε τοὺς λογικούς νόμους τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἔτσι ἀπό τῆ στιγμή αὐτή προκείται γιά τήν ἐνδομυχη καί μυστική δομή τῶν ἐννοιῶν.

Σύμφωνα μέ τόν Ἀριστοτέλη, ἡ ἔννοια ἔχει σά βάση τῆς τήν ἀρχή τῆς ταυτότητας, δηλαδή, πῶς δέν περιλαμβάνει παρᾶ αὐτό ποῦ εἶναι ταυτόσημο σέ μιᾶ σειρά πραγμάτων. Τό ταυτόσημο αὐτό δέν εἶναι παρᾶ τό ἀντίστοιχο, πάνω σέ λογικό πεδίο, αὐτονοῦ ποῦ στόν Πλάτωνα ἦταν τό αἰώνιο πάνω στό μεταφυσικό πεδίο. Ἡ ἔννοια ταυτότητα ἀποκλείει, ὅταν κατασκευάζουμε τήν ἔννοια, τό διαφορετικό καί τό τυχαῖο, τό "κατά συμβεβηκῶς", δηλαδή τό συγκεκριμένο, εἴτε τό περιεχόμενο ποῦ περιλαμβάνει ἡ ἔννοια. Γιά τό λόγο αὐτό, ἡ λογική τοῦ Ἀριστοτέλη μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ: τυπική λογική, σύμφωνα μέ τόν Κάντ. Μέσα στήν ἔννοια, δε βρίσκουμε παρᾶ καθαρῆ ταυτότητα κι ἡ ἀντίφαση ἀποκλείεται ὀλοκληρωτικά. Ἡ πρώτη προσβολή ἐναντία στήν Ἀριστοτελική λογική ἦταν τό ἔργο τῶν νεο-πλατωνικῶν, ποῦ βεβαίωσαν τήν ὑπαρξη μορφῶν σκέψης, ποῦ ἐνεργεῖ μέ τήν ἀντίφαση.

Σύμφωνα μέ τόν Πλωτῖνο, ἡ ἀνώτατη ὑπαρξη τό Ἔνα, βρίσκεται πάνω ἀπό κάθε ἔννοια, ποῦ σ' αὐτό τό Ἔνα συμπέπει τό ἀντιθετικό ζευ-

γάρυ τῶν κατηγοριῶν. Αὐτή ἡ "σύμπτωση τῶν ἀντιθέτων" δέν εἶναι στή φιλοσοφία τοῦ Πλωτίνου, παρά μιᾶ πορεία πού χρησιμεύει στήν ταυτοποίηση τοῦ Ἐνα καί τίποτα περισσότερο. Βρισκόμαστε ἐδῶ μπροστά σέ μιᾶ μυστική ὁλοκάθαρη στάση, ὅπου τό Ἐνα βρῖσκεται πέρα ἀπ'τίς λογικές μορφές τοῦ πνεύματος, πού εἶναι ἀκίνητοποιημένο καί δε συμμετέχει στήν κίνηση.

Πρέπει νά προσθέσουμε ἀκόμη πῶς αὐτή ἡ σύμπτωση τῶν ἀντιθέτων μπαίνει γιά πρώτη φορά σέ χρήση, ἀκριβῶς γιά νά ὀρίσει μέ τήν ἔννοια αὐτή, κάποιο πράγμα πού ξεπερνᾷ πραγματικά τή σταθερότητα καί τό μονόπλευρο τῶν ἐννοιῶν. Στόν Πλωτῖνο, ἡ στάση αὐτή συμπληρώνεται μέ τήν καθαρῆ ὑπέρβαση ἔτσι πού ἡ σύμπτωση τῶν ἀντιθέτων δέν εἶναι γι' αὐτόν παρά ἡ νομιζόμενη μυστική ἐννοιακή πορεία. Ὡστόσο ἡ πορεία αὐτή θά περάσει μέσα στό μυστικισμό τοῦ χριστιανισμοῦ, ἰδιαίτερα μέ τόν Ψευδο-Διονύσιο (I2). θά τήν ξαναβροῦμε ὕστερα σέ πολλοὺς στοχαστές, ἀφοῦ ντυθεῖ τελικά μ' ἕναν πῖδ δυναμικό χαρακτήρα στόν Μ. Ἐικκάρτ καθῶς καί στόν Ν. Κουζάνου (M. ECKHART, N. DE CUSE). Ὁ ἐννοιακός μυστικισμός τῆς "σύμπτωσης τῶν ἀντιθέτων" βρῖσκει στό Σέλλιγκν τήν τελευταία του μεταφυσική ἔκφραση.

Ἡ γνήσια διαλεχτική λογική σχετικά μέ τίς ἐπιδόσεις πού δέχτηκε γιά νά συσταθεῖ, βρῖ-

σκεται πάντοτε όμως άνοιχτή στην άποψη τής σύμπτωσης τών αντιθέτων. Ἡ χειγγελιανή έννοιá της περικλείνει τή θέση καί τήν αντίθεση μέ τή μορφή τής σύμπτωσης τών αντιθέτων. Ἔτσι δέν μπορούμε ν' άρνηθοῦμε τή διαλεχτική άξία τής άρχής τής σύμπτωσης τών αντιθέτων καί τοῦτο γιατί τοποθετημένη πάνω άπό τς κατηγορίες, ή άρχή αὐτή, συναντιέται μέ μορφή ξεκάθαρη, όταν ή ταυτότητα άποδειχνεται άνεπαρκής, κάθε φορά που άπαιτεῖται κατανόηση πιδ συνολική καί πιδ βαθειά τής πραγματικότητας. Μάς δειχνει άκόμη πώς οὐ ίδέες μας μπορούνε νά δομηθοῦν επάνω στην αντίφαση. Για νά καταλάβουμε τή σημασία τής άρχής αὐτής, πρέπει νά μὴν ξεχνᾶμε πώς ὁ Χέγγελ εἰσάγοντας τήν κίνηση στην άρχή αὐτή, έβαλε τς βάσεις τής διαλεχτικής λογικῆς.

Ἐδῶ πρέπει νά διασαφήσουμε μιá άποψη τής φιλοσοφίας τοῦ Πλωτίνου, όπου τὸ σύστημα του άγγίζει πολλές πλευρές τής διαλεχτικῆς. Φαίνεται πώς ὁ Πλωτῖνος εἰσάγει τήν κίνηση στη σύσταση τοῦ Σύμπαντος. Σύμφωνα μέ τόν Πλωτῖνο, υπάρχουν πολλές ὑποστάσεις εἴτε ὑπάρξεις που προερχονται άπό τὸ ὑπέρτατο καί άκαθόριστο Ἔνα. Πρόκειται για τήν νόηση, τόν λόγο τοῦ κόσμου, που άπ' αὐτόν έκπορεύεται ή ψυχή, ή ένδότητα ὄλων τών ψυχῶν. Ἄν καί ὑπάρχει ένα γένεσθαι στο Σύμπαν τοῦ Πλωτίνου, τὸ γένε-

38

θαι αυτό δεν είναι διαλεχτικό κι αυτό για πολλούς λόγους. Αρχικά το γίνεσθαι θα περάσει από τρεις φάσεις: τής θέσης, τής αντίθεσης και τής σύνθεσης. Οι διαφορές υπάρξεις διαφέρουν από το αρχικό Ένα, μόνο γιατί αυτές έχουν έναν αύξημένο αριθμό από καθορισμούς. Είναι απέναντι στο Ένα όπως το συγκεκριμένο απέναντι στο αφαιρεμένο. Στη γνήσια διαλεχτική, είναι αλήθεια, πώς από τη μία φάση στην άλλη του γίνεσθαι, γίνεται ένας εμπλουτισμός από καθορισμούς, μα ο εμπλουτισμός αυτός, δε σημαίνει καθόλου πέρασμα από το πιο αφαιρεμένο στο πιο συγκεκριμένο (είτε το συνθετικό λογικό κατέβασμα τής έννοιολογικής κλίμακας κι όχι βέβαια ΐσαμε αυτό το ίδιο το συγκεκριμένο πραγματικό) δηλαδή από το ίδιο στο ίδιο, μα από το ίδιο στο άλλο, από τον ένα όρο στον άλλο του κι από όω σε μία πραγματική δημιουργική σύνθεση.

Αντίθετα στον Πλωτῖνο ή κίνηση στο σύστημα του είναι βέβαια ποσοτική κίνηση του Ένα προς τις υποστάσεις του. Μ' άλλα λόγια παρουσιάζει, όπως είναι όλοφάνερο, διαβαθμίσεις, αρχή καθόλου διαλεχτική.

Αντίθετα ή διαλεχτική είναι ζωή, κίνηση, εξέλιξη τόσο ποσοτική, όσο και ποιοτική, αλματική, γίνεσθαι άνοδικό, μεταβολή, που κα-

ταλήγει σε ολοκληρωτική πραγμάτωση. Όμως
δελχως άμφιβολία εισάγοντας για πρώτη φορά δ-
πως είπαμε, την κίνηση στο Σύμπαν, καθώς και
την υπέρβαση των αντίθετικών έννοιών σε μια
σθμπτώσή τους: στο Ένα, κάνει τη μακρινή ά-
παρχή, που θα ολοκληρωθεΐ στα νεότερα χρόνια
για να γίνει συνειδητό από τον άνθρωπο πώς η
σκέψη του έχει τη δυνατότητα να ξεπεράσει τη
τυπική λογική και να φτάσει στη διαλεχτική
θέα του κόσμου.

IV. Η ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΟ ΓΕΡΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΙΣΑΜΕ ΤΟΝ ΚΑΝΤ

Στο γέρμα τής άρχαίας έλληνικής φιλοσοφίας, με το Νεο-πλατωνικό σύστημα του 'Ιάμβλικου και του Πρόκλου, φτάνουμε στο μακρυνό προανακρουσμα τής νεότερης διαλεκτικής. Βασικά, ό κάπως καθυστερημένος αυτός νεο-πλατωνισμός, στην έποχή του Διοκλητιανού κι άν έξαιρέσουμε το σύστημα του 'Ηράκλειτου, άντιπροσωπεύει ένα άρχαίο σύστημα το πιο κοντινό στη γνήσια διαλεκτική(Ι3).

'Ο 'Ιάμβλικος(Ι4) άνακατεύει στις μεταφυσικές του θεωρήσεις μυθολογικά στοιχεία κι ίδιατερα δοκίμια πάνω στην εξέλιξη και τη γενετική. Προσπαθεί π.χ. να βγάλει τα μυθολογικά όντα με συστηματική μορφή και να οίκοδομήσει τη φιλοσοφία του πάνω σε θεωρήσεις που άναφέρονται στην "παραγωγή", που έχει θέση μέσα στον κόσμο.Κάθε "παραγωγή" βασίζεται πάνω σε μια τριαδική άρχη και μπορούμε να διακρίνουμε έδω τρεις στιγμές: το "μένον"(αυτό που μένει), το "προϋδν"(αυτό που προχωρεί) και το "έπιστρέφον" (αυτό που ξανάρχεται). Δίχως

ἀμφιβολία μέσα σ' αὐτή τήν τριάδα, ὑπάρχουν ἀπόψεις πού τίς βρῶσκουμε καί στὸν Πλωτῖνο δὲταν μιλάει γιὰ τίς ὑποστάσεις τοῦ Καλοῦ, τῆς Νόησης καί τῆς Ψυχῆς, μὰ στὸν Ἰάμβλιχο, γίνεται ἡ τριάδα παγκόσμιο μᾶθελο.

Ὀλοκληρο τὸ Σύμπαν, γιὰ τὸν Ἰάμβλιχο, εἶναι καμωμένο ἀπὸ τριάδες (δηλαδὴ συστήματα, πού ἔχουν τρεῖς στιγμές καί τίς ὀνομάζει "διακοσμικές"). Μέσα σὲ κἀθε τριάδα "δικόσμο", ὑπάρχει ἓνα πρωταρχικό στοιχεῖο πού δίνει τὴν ἐνδοτήτᾳ του στὴν τριάδα, ἓνα δεῦτερο πού εἰσάγει τὴ διαφορά καί ἓνα τρίτο στοιχεῖο πού ξαναδημιουργεῖ τὴν ἐνδοτήτᾳ. Στὸν Πλωτῖνο ἡ τρίτη στιγμή ἀξιάζει τὴ διαίρεση, τὴ διασπορά, ἐνῶ στὸν Ἰάμβλιχο ἡ σημασία δίνεται στὴ μετατροπὴ, δηλαδὴ στὸ ξαναῤῥοισμα πρὸς τὴν πρώτη στιγμή. Γιὰ τὸν Ἰάμβλιχο, ἡ τριάδα ἡ πῖο ὑψηλὴ περιλαμβάνει τὴν Ὑπαρξή, τὴ Ζωὴ καί τὴ Νόηση. Δὲν μποροῦμε ν' ἀρνηθοῦμε ἐδῶ, πῶς ἔχουμε τὴν ἐντύπωση πῶς βρισκόμαστε μέσα στὴν περιοχή τῆς πῖο γνήσιας διαλεχτικῆς. Ἄν ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἰάμβλιχου καί τοῦ Πρόκλου (πού αὐτὸς δὲν πρόσθεσε παρὰ μὲ εὐρύτητα καί φαντασία στὶς ἀπόψεις τοῦ πρώτου) ἦτανε πῖο ἀκριβῆς, θᾶ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι, σίγουρα, νὰ τὴ συνδέσουμε ἀπευθείας μὲ τὴ χεγγελιανὴ σκέψη. Διχῶς ἀμφιβολία, τᾶ σημεῖα τῆς ὁμοιότητᾳς εἶναι πολλὰ, μάλιστα ἡ σχέση

ἀνάμεσα στις στιγμές εύνοεῦ αὐτῆ τῆ σύνδεση. Στο χέγγελ, τὸ ἴδιο, ὑπάρχει κάτι ποὺ μένει, κάτι ποὺ προχωρεῖ καὶ ἕνας τρίτος ὅρος ποὺ περιλαμβάνει τοὺς δύο πρώτους σὲ μιὰ σύνθεση καὶ ἐνεργεῖ σ' ἕνα ἀνώτερο ἐπίπεδο. Ἡ ἔννοια, στὸν Ἰάμβλιχο, δὲν ἀφήνει τίποτα νὰ πέσει ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τῆς, περιλαμβάνει ὅλο τὸ περιεχόμενο. Ἡ σχέση περιλαμβάνει ὅλη τὴν ὄλη ἀκριβῶς ὅπως στὸ χέγγελ. Εἶναι μιὰ κατάσταση ὁλως ἄλλο, τῆς συγκεκριμένης σκέψης.

Ὡστόσο δὲν μπορούμε νὰ μιλήσουμε, σ' αὐτοὺς τοὺς νεοπλατωνικούς, γιὰ μιὰ διαλεκτική συνειδητὰ καλλιεργημένη. Ἡ φιλοσοφία τους παρὼλα αὐτὰ μένει ξένη πρὸς τὴ νεότερη διαλεκτική. Ἀπ' τὴ μιὰ, προσδεμένη στὴ νεοπλατωνική παράδοση παραμένει στὴν ἐσωτερικότητα καὶ στὴ μυθολογία. Ἀπ' τὴν ἄλλη, ἂν καὶ ὁ Ἰάμβλικος καὶ ὁ Πρόκλος χρησιμοποιοῦν, βέβαια, τὲς τριάδες, δὲν γνωρίζουν τὴν ἀντίφαση καὶ τὴν ἀντίθεση σὰν ἐσώτερα ἐλαττήρια τῶν προτάσεων ποὺ ξετυλίγονται στὸ Σόμπαν. Τὰ προτάσα ἐξελισσονται πάντοτε μέσα στὰ συνηθισμένα πλαίσια τῆς σκέψης, πλαίσια ποὺ τὰ ἐπεξεργάστηκε μιὰ φορά γιὰ πάντα ὁ Ἀριστοτέλης. Παρὼλα αὐτὰ, ἂν τοποθετήσουμε τὴ σκέψη τοῦ Ἰάμβλικου καὶ τοῦ Πρόκλου μέσα στὸ δικὸ τους ἱστορικὸ περιγυρο, μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ θέση τους εἶναι διαλεκτική. Κι ἐπει-

δη ἔχει μελετηθεῖ ἡ ἱστορική κατάσταση αὐτῆς τῆς φάσης τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, δὲν μᾶς μένει παρὰ νὰ ἐξετάσουμε τὰ θεμέλια της.

Δὲν εἶναι ἐμπληκτικὸ, πῶς μιὰ σκέψη τόσο κοντινὴ μὲ τὴ διαλεκτικὴ, παρουσιάζεται σωστῆ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ. Μὲ τὸ Διοκλητιανὸ ἀρχίζει τὸ ξέφτισμα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Στὴν ἐποχὴ αὐτῆ τῶν ζυμώσεων καὶ τῆς πάλης, τῆς ἀστάθειας καὶ τῆς μεταβολῆς, ἀνεβαίνει μιὰ κατηγορία, ποὺ ἀπαιτεῖ μιὰ μεταρρυθμίστη τῆς κοινωνικῆς δομῆς, ποὺ κάνει ἔτσι ἀναγκαία μιὰ σκέψη βασισμένη πάνω στὴν κίνηση καὶ τὴ μεταβολή.

Ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ ἐπανάσταση, ὁ Ντάρβιν καὶ ὁ Χέγγελ, μπολιάστηκαν μὲ τὶς ἰδέες τῆς ἐξέλιξης καὶ τοῦ γίνεσθαι. Τὸ ἴδιο, στὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ, ὁ Πρόκλος καὶ ὁ Ἰαμβλικὸς, μὲ τὶς ἰδέες τῆς γένεσης καὶ τῆς μεταβολῆς. Ἡ γένεσή τους ὅμως δὲν ξεπέρασε, βέβαια, μερικὲς ὄχι πολὺ ξεκαθαρισμένες ἀρχές, γιατί τῆς ἔλειπε μιὰ κοινωνικὴ κατηγορία ἱκανὴ νὰ συγκρατήσῃ μέσα στὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς τους, μιὰ μόνιμη τάση γιὰ μεταβολή. Ἐναντιθετὰ τὸ στοιχεῖο ἐτόῦτο ἦταν παρὸν στὴ νεότερη ἐποχῇ.

Αὐτὸ ποὺ κάνει τὴν ἀνωτερότητα τῆς νεότερης διαλεκτικῆς εἶναι ἡ κοινωνικὴ δομὴ, ποὺ τῆς χρησιμεύει σὰ βάση καὶ τὴ δικαιώνει. Ἡ

ἀρχαία διαλεχτική προσπαθοῦσε μάταια στήν πορεία τῆς ἱστορίας γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ: ἡ ἀποτυχία τῆς ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀπουσία αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς τάξης, ποὺ φτασμένης στὴν ἐξουσία θὰ ἦτανε ἱκανὴ νὰ ὑψώσει μὲ βεβαιότητα τὲς ἀρχές τῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς μάχης, σὲ αἰώνιες ἀρχές τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνικῆς δομῆς. Σὲ ὀρισμένες στιγμές, ὅπου ἡ κοινωνία βρισκότανε σὲ μεταβολὴ φανερόντων διαλεχτικῆς ἀρχῆς κι ὅταν ξεπερνιόντουσαν οἱ στιγμές αὐτές τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς, τὸ ἴδιο παθαίναν καὶ οἱ διαλεχτικῆς ἀρχῆς, ποὺ βέβαια δὲν παρουσιαζαν καὶ ὀλοκληρωμένη μορφή. Στῆ θέση τους φανερόνεται ἡ μεταφυσικὴ σκέψη, ποὺ στήριζε μιὰ κοινωνικὴ τάξη καὶ ἀσκοῦσε τὴν ἀπόλυτὴ ἐξουσία.

Ἐδῶ νομίζουμε πὼς δὲν πρέπει νὰ παραληφτοῦν μερικῆς στιγμές, ποὺ σ' αὐτές ἀνακαλύπτουμε, τὸ λιγότερο μιὰ ὁμοιοτητα διαλεχτικῆς, στιγμές ὅπου παίρνουν μορφή μερικὰ ὄχι τόσο φανερά ρεύματα τῆς μεσογειακῆς καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης. Ἀναφερόμαστε ἰδιαιτέρως, στὸ Γνωστικισμὸς (Ι5) τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, σὲ μερικῆς μυστικιστικῆς μεσαιωνικῆς μορφῆς καὶ σ' αὐτὸν τὸν παράξενο καὶ μυστικιστικὸ νατουραλισμὸ ταυτόχρονα τῆς Ἀναγέννησης καὶ τῆς ἀπαρχῆς τῆς νεότερης σκέψης.

Ὁ Γνωστικισμὸς μὲ τὶς ἀναρρίθμητες ἀποχρώσεις του, πότε εἰδωλολατρικὲς, πότε χριστιανικὲς, παρουσιάζει ἕνα μεῦγμα ἀπὸ ἀφαιρεμένη σκέψη, μυθολογικὲς φαντασιώσεις καὶ πολυμορφες, πλουτισμένες ἐξάρσεις στὸ ἀλληγορικὸ ἐπίπεδο. Στὸν Γνωστικισμὸ βρῖσκονται ἀνακατεμένα στοιχεῖα ἑλληνικὰ, ἐβραϊκὰ, αἰγυπτιακὰ, βαβυλωνιακὰ, περσικὰ καὶ συχνότερα χριστιανικὰ στοιχεῖα. Θὰ ἦτανε πολὺ δύσκολο νὰ βρεῖ κανεὶς τὸ σταθερὸ, τὸν κοινὸ παρανομαστή σ' αὐτὰ τὰ διαφορετικὰ στοιχεῖα. Δὲν θὰ σταθοῦμε βέβαια ἐδῶ στὶς διαφορὲς αὐτὲς γνώμες τῶν Γνωστικῶν. Θὰ θύξουμε ὅμως μόνον μερικὲς ἀπόψεις ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὶς ἐρμηνεύσουμε σὰ ζυμᾶρι γιὰ τὴ διαλεχτικὴ σκέψη.

Ἔτσι θὰ πρέπει νὰ θυμῆσουμε, πῶς σ' ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ τὰ συστήματα τῶν Γνωστικῶν, καλλιεργοῦσαν τὴν ἰδέα ἑνὸς ντουαλισμοῦ μυστικοῦ καὶ σεξουαλικοῦ. Οἱ δυνάμεις ποὺ ἔμπαιναν στὴ σύνθεση τῆς κοσμικῆς ἱεραρχίας, παρουσιάζονται σὰ δυνάμεις ἀρσενικὲς ἢ θηλυκὲς, ποὺ ἀπ' αὐτὲς πηγάζουν ἀδιάκοπα καὶ ἄλλες δυνάμεις.

Ὁ ντουαλισμὸς αὐτὸς βρῖσκει τὴν καταγωγή του στὴ μυθολογία, στὰ μυστήρια καὶ στὶς ὀρφικὲς δοξασίες καὶ τέλος ἄλλες ἀπὸ ἀνατολικὲς φιλοσοφικὲς τάσεις. Ὡστόσο στοὺς Γνωστικὸς, ὁ σεξουαλικὸς ντουαλισμὸς, θεωρημέ-

46

νος σά σχέση ανάμεσα στις κοσμικές δυνάμεις, είναι πλατείά έξελειγμένος. θα βρούμε τον άποδηχο του ντουαλισμοϋ αύτου μέσα σ' ένα άρκετά μεγάλο άριθμό άπο μυστικές μεσαιωνικές δοξασίες, έπειτα στον Παράκελσο και στον Γκαλτε και τέλος στον Σέλλιγκ. Μάλιστα οι δυο τελευταίοι θα συνδέσουν την άρχή του ντουαλισμοϋ με την άρχή της αντίφασης, που είναι το ούσιαστικό στη διαλεχτική σκέψη.

Σε μερικούς Γερμανούς μυστικούς, πολύ άργότερα, βρίσκουμε τάσεις που είναι πιο έπιδεχτικές για διαλεχτική έξήγηση, παρά στους παραπάνω Γνωστικούς.

Έδω όμως θα πρέπει πάλι να θυμησουμε, πώς στην πορεία της ιστορίας, η άποκάλυψη έπαψε να έχει τον άπόλυτο και πρόφανή της χαρακτήρα, που είχε βασικά στη διάρκεια της χριστιανικής κυριαρχίας το Μεσαίωνα. "Άρχισε να γίνεται φανερή ή ανάγκη στους πιστούς, να στηριχτεί ή άποκάλυψη φιλοσοφικά, να φωτιστεί με το λόγο. Χτυπητό παράδειγμα έδω είναι ο Άμπελάρντ (P. ABELARD, 1077-1142) (16). Ο Άμπελάρντ κατάφερε να φέρει σ' ένα διαλεχτικό συμβιβασμό την άλύγιστη αντίθεση της σχολαστικής φιλοσοφίας, ανάμεσα στο νομιναλισμό και στο ρεαλισμό. Γι' αύτον ή γενική έννοια δεν είναι τε άντικειμενική πραγματικότητα, ού-

τε μιὰ ἀπλή λέξη εἶτε ἓνα ὄνομα: ἡ πραγματικότητα τοῦ γενικοῦ φανερῶνεται ἀτομικὰ μέσα σὲ κἀθε ἰδιαίτερο πράγμα (UNIVERSALIA IN REBUS). Τὰ "οὐνιβερσάλια" αὐτὰ (οἱ γενικὲς ἔννοιες) εἶναι βέβαια ὁμιουργήματα τοῦ πνεύματος μετὰ τὴ βοήθεια τῆς ἀφαίρεσης, μὰ αὐτὴ ἡ ἀφαίρεση ἢ ἴδια τροποποιεῖ ἀναγκαστικὰ, ταυτόχρονα, τὸ πράγμα τὸ ἴδιο σὲ σχέση μετὰ τὴν προηγούμενη ὑπαρξὴ του. Ἔτσι δελεχεται πῶς ὁ νοητικὸς τρόπος (MODUS INTELLIGENDI) διόλου δὲν εἶναι ταυτῶσμος μετὰ τὸν τρόπο ὑπαρξῆς του (MODUS SUBSISTENDI): μιὰ πρώτη ἀπαρχὴ γιὰ τὴ διακρίση ἀνάμεσα στὴ νοητικὴ ὑπαρξὴ καὶ στὴν πραγματικὴ ὑπαρξὴ, ποὺ στὸν Κάντ θὰ ὀλοκληρωθεῖ συστηματικὰ. Γενικὰ ἡ μέθοδος τοῦ Ἀμπελάρντ (βλ. τὸ ἔργο του "OUI ET NON" (Ναὶ καὶ "Ὀχι) ἔχει διαλεχτικὴ ὑφή, μὰ ὁ τρόπος ποὺ βγάζει τὰ συμπεράσματα του, εἶναι γιὰ νὰ ξαναστηλώσει τὴν κλονισμένη αὐθεντία τῆς Ἐκκλησίας τῆς ἐποχῆς του.

Ἐνα βῆμα ἀκόμη πρὸ πέρα κάνει ὁ Ἀλμπέρ ὁ Μεγάλος (ALBERT LE GRAND, 1206-1280) (17). Σ' αὐτὸν γίνεται ἡ ἀπαρχὴ γιὰ τὸ χωρισμὸ τῆς θεολογίας ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Ὡστόσο μέσα στὸ ἔργο του, παρόλη τὴν ἀντι-διαλεχτικὴ κατάταξη ποὺ τοῦ κάνουν οἱ ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας, ἐκδηλώνεται σίγουρα μιὰ τάση διαλεχτικῆ, ποὺ γενικὰ εἶναι βέβαιο πῶς ὑπάρχει σὲ

σπέρμα μέσα στα δόγματα. Καθ' εἶναι γεγονόσ, πῶσ ἡ τάση αὐτή δέν ἐκδηλώνεται πάντοτε, παρὰ μόνο τῆ στιγμῆ ποῦ ἀρχίζει νά διαφαίνεται κάποια ἀμφισβήτηση γιά τήν ἀύθεντα τῆσ 'Ἐκκλησίας κατ τῆσ ἀρχῆσ τῆσ ἀποκάλυψησ. Ὁ θεόσ μᾶσ λέει, περικλείνει στό ἑαυτό του τήν ἐνδοτητα τῶν δύο εἰδῶν τῆσ ἀλήθειασ: τῆσ φιλοσοφικῆσ κατ τῆσ θεολογικῆσ. Ἔτσι ὁ θεόσ ἐδῶ παρνει τῆ θέση μιᾶσ διαλεχτικῆσ σύνθεσης ποῦ περικλείνει τίσ δύο ἀλήθειασ, σάν ἐνδοτητα τῶν ἀντιθέτων, ἀποψη ποῦ στηρίζεται στήν ἀρχή τῆσ ἀντίφασησ. Ὅμως ἡ σύνθεση αὐτή δέν εἶναι ἀποφασιστικῆ, γιάτι αὐτή σβγουρα ἀντανακᾶ τίσ πραγματικῆσ σχέσεισ ἀνάμεσα στήν 'Ἐκκλησία κατ τίσ λαϊκῆσ δυνάμεισ τῆσ ἐποχῆσ του, ποῦ εἶναι σχέσεισ: κυριαρχίασ-ὑποταγῆσ. Ἀπό δῶ κατ ἡ φιλοσοφία του ἐκφράζει τήν τάση νά εἶναι ὁτήν ὑπηρεσία τῆσ θεολογίασ, ὁηλαδή ὁ λόγος νά βρῖσμεται σέ σχέση ὑποταγῆσ ἀπέναντι στήν πίστη. Ὡστόσο στήν πορεία τῆσ κοινωνικῆσ ἀνάπτυξησ αὐτή ἡ σχέση θά ἀναπογυριστεῖ σέ ὄφελος τῆσ φιλοσοφίασ.

Σχεδόν δύο αἰῶνεσ ἀργότερα μέ τό προανᾶκρουσμα τῆσ Ἀναγέννησησ, ἡ στροφή αὐτή πρὸσ ὄφελος τῆσ φιλοσοφίασ εἶναι γεγονόσ. Τό πιό χτυπητό παράδειγμα εἶναι τοῦ μυστικοῦ Μ. Ἐκκαρτ (M. ECKHART, 1260-1327) (18), ποῦ θά χαρακτηριστικῶ του κι ἐνδιαφέρον θέμα, εἶναι ἡ

ή άγία τριάδα: ό πατέρας, ό γιος και τό άγιο πνεύμα. Σύμφωνα μ' αυτόν τά στοιχεύα αύτά τής τριάδας, είναι περισσότερο στιγμές εξέλιξης στη δυναμική πορεία τής θεϊκιάς συνελδησης, παρά πραγματικές και στατικές θέσεις-ύποστάσεις. Έδω παρατηρούμε τήν πρώτη προσβολή ένάντια στη χριστιανική δογματική, προς μία δυναμο-διαλεχτική άντλήψη. Μπορούμε έπίσης νά βεβαιώσουμε, πώς άπό τή στιγμή αύτή άρχίζει νά έχει θέση ή άμφιβολία και ή άποδιάρθρωση τής σημασίας τής θρησκευτικής δογματικής, που παρνει όλη τήν εύρύτητα της, όπως είναι γνωστό, στο χέγγελ. Τα μέρη μιās δομής θεωρούνται σαν στιγμές εξέλιξης, σαν στιγμές που διαπερνάνε τήν ιστορία σε σύνολο και καθορίζουν πάλι τό σύνολο τών διαφόρων φάσεων. Η φιλοσοφία του Ένικαρτ έκφράζει τες κοινωνικές τάσεις τής έποχής του. Η Αναγέννηση, που πλησιάζει, έκφράζεται άναρχικά, μά παρ όλα αύτά, σπάει τή σχέση άνάμεσα στο μυστικισμό και τή σχολαστική και γίνεται ό έκφραστής τών έπιδιώξεων τών κατώτερων τάξεων, με μία μορφή μάλιστα διαλεχτική, μά όλως άκριβεια, σαν νά ταλαντεύεται άκόμη για τήν πορεία προς ένα συγκεκριμένο σκοπό. Όσο το ένεργητικό κι έπαναστατικό του στοιχείο, στη φιλοσοφία του, θα καταλήξει σίγουρα στον πανθεϊσμό, ένω άντίθετα τό άντεπαναστατικό και

στατικό στο δρόμο του δογματισμού της έπιση-
μης Έκκλησίας.

Με το φανέρωμα της άστικής τάξης και πάνω
στο κοινωνικό πεδίο, ή διαλεκτική σκέψη άπο-
χτά καινούργιο ξεδιπλώμα, που όφειλεται και
στις έπιδράσεις της έπιστήμης, με την άλμα-
τική προοδό της. Τυπικός έδω άντιπροσωπος εί-
ναι ο Ν.Κουζάνους (N. DE CUSE 1401-1327)(19).
'Αξιόσημειωτη είναι ή προσβολή που κάνει έ-
ναντια στην άρχή της ταυτότητας. Με τις τέσ-
σερις βαθμίδες της γνώσης, σύμφωνα με τη φι-
λοσοφία του, καταλήγει στην άποψη πώς ή γνώ-
ση στην πορεία της πηγάλνει από το άγνωστο
στο γνωστό. "Επειτα ή άρχή της ταυτότητας,
που μάς βεβαιώνει πώς τά παρόμοια πράγματα,
είναι ίσα μεταξύ τους και ταυτόσημα, δεν εί-
ναι σωστό, γιατί: δεν είναι παρά άνάλογα, ά-
ποψη που προσέχει και τις διαφορές στην ταυ-
τότητα.

Με μιá δμορφή παρομοίωση μάς δείχνει πώς ή
σχέση του λόγου με την άλήθεια, είναι άκρι-
βώς όπως ο κύκλος με το πολύγωνο. "Αν και το
πολύγωνο; μπορεί νά πλησιάζει τόν κύκλο όμως
ποτέ δεν θα ταυτιστεϊ μαζί του κι αύτό στο
άπειρο, σκέψη που μάς θυμίζει τά έπιχειρήμα-
τα του Ζήνωνα του Έλεάτη, όταν χρησιμοποιεϊ
τις άντιφατικές έννοιες άπειρον-πέρας. Τελι-
κά με τις άντιφάσεις, σύμφωνα με τόν Κουζά-

νους, θα καταλήξουμε στην απόλυτη γνώση: το θεός, όπου και σταματά έδω ή όραση της αρχής της αντίφασης κι αυτό γιατί τα αντίθετα άποροφούν το ένα το άλλο, συμπέτουν και σχηματίζουν την απόλυτη ένότητα." Έτσι έδω, ό θεός παρουσιάζεται σαν την ένότητα των αντιθέτων, (COINCIDENTIA OPPOSITORUM). Ό Κουζάνους αν και προέρχονταν από κατώτερες τάξεις, με το πέρασμά του στην Έκκλησία γίνηκε μέλος της κυρίαρχης τάξης. Παρόλα αυτά όμως ή φιλοσοφία του έκφράζει όχι μόνο τα μεταβατικά χαρακτηριστικά του καιρού του, μά και τις άλλες που είχαν γίνει στο κοινωνικό περιγύρο του όπου ή σχολαστική σκέψη άφηνει τη θέση της στη νεότερη ούμανιστική σκέψη.

Στα 1575 ό αυτόδίδαχτος τσαγκάρης JACOB BOHME (20), έκφράζει πια καινούργιες σκέψεις της εποχής του που άνταναιλούν άμεσα τη διαλεκτική. Στόν BOHME ή αρχή της αντίφασης άποχτά την κυρίαρχη και κεντρική θέση στη φιλοσοφία του. Ό Χέγγελ έχει διατυπώσει πώς ό BOHME κάνει την αρχή της αντίφασης θεμελιανή που την εφαρμόζει πρώτα-πρώτα στο θεό. Έ ένέργεια του θεού, λέει ό BOHME, δεν μπορεί να έκδηλωθεύ παρά μόνο με την άρνηση, όπως και όλα τα πράγματα έκδηλώνονται με το αντίθετό τους. Ό θεός για να έκδηλωθεύ δημιουργεί το αντίθετό του: τόν κόσμο. Άυτή είναι ή

σκέψη που σίγουρα έχει την επίδρασή της άρ-
γότερα και ιδιαίτερα στο χέγγελ.

Κάθε πράγμα είναι ταυτόχρονα: κατάφαση και
άρνηση. Το ίδιο ή αντίθεση καλό-κακό αρχίζει
την εξέλιξη και ταυτόχρονα είναι ή κινητήρια
δύναμη για την εξέλιξη σε ολοκληρωτό σύμπαν.
'Η σκέψη του ΒΟΗΜΕ, όπως βλέπουμε, παρόλο που
διατυπώνεται με τις παραστάσεις και τις έν-
νοιες της εποχής του, είναι διάλεχτική και
άντανακλά τις τάσεις των κατώτερων τάξεων κι
ιδιαίτερα της ανερχόμενης άστικής τάξης, έ-
ναντία στα προνόμια της Έκκλησίας και της
γαιοκτημονικής φεουδαρχίας.

Οί θολοί όμως αυτοί προσχηματισμοί δεν πᾶ-
νε πιδ μακριά. Μᾶς παρουσιάζονται σήμερα σαν
αίφνιδες ἀναλαμπές από μορφές σκέψης που ξε-
περνᾶνε την εποχή τους. Πώς θα ἦτανε δυνατό
ἄλλωστε π.χ. στον "Εκκαρτ να σχηματίζει δια-
λεχτική σκέψη μέσα σ' ένα κόσμο διαποτισμένο
μέ το θρησκευτικό συναίσθημα; 'Η διάλεχτική
τότε δεν θα μπορούσε να βρεῖ τις ύλισσινές
βάσεις της και δεν ἦτανε, όπως εἶδαμε, παρά
μια αἰφνίδια λάμψη ενός πνεύματος στο περι-
θώριο μερικῶν κοινωνικῶν γεγονότων, που δεν
ἦτανε διόλου χαρακτηριστικά της εποχής.

Όλες αυτές οἱ ψηλαφησεις ἔμειναν δίχως συ-
νέχεια. Τους ἔλειπε ή ἀπαραίτητη κοινωνική

δομή για την οικόδομησή της διαλεκτικής, κι έτσι δεν υπήρχε η βάση για την άνθιση διαλεκτικής σκέψης. Ήπρεπε να γίνει από την αρχή ανάθεωρηση του προβλήματος και να αντικρυ-

Στο τέλος του Ιβου αιώνα, ολόκληρος ο κόσμος πάθαινε βαθειά διαταραχή και γινότανε μια κοσμοϊστορική μεταβολή. Οι παλιές κοινωνικές δομές εξαφανίζονται και έπρεπε φυσικά, να φανερωθούν καινούργιες, για να επεξεργαστούν με τρόπο διαλεκτικό, το απελευθερωμένο υλικό και περιεχόμενο της σκέψης. Οι εύγενεις εξαφανίστηκαν σαν κοινωνική τάξη και τη θέση της την παίρνει η άστική τάξη.

Μέσα σ' αυτό το προτσέςο, η σκέψη σπάει τα παραδοσιακά πλαίσια. Η τυπική μορφή, σαν χαρακτηρισμός της σκέψης, έγκαταλείφτηκε, όπως και οι κοινωνικές μορφές που τις είχαν παράγει. Η ανάγκη μιας καινούργιας μεθόδου της σκέψης και μιας καινούργιας λογικής έγινε απαραίτητη. Πρέπει ακόμη να λάβουμε υπόψη μας το περιεχόμενο πάνω στο πολιτικό πεδίο, ακόμη και τις καινούργιες κοινωνικές μορφές της σκέψης της εποχής, που όφειλαν να ακολουθήσουν τη ζωή και το συγκεκριμένο. Όπως ο λαός άρχισε να ένσωματώνεται μέσα στην ιστορία, το ίδιο έτειναν και στην περιοχή της σκέψης: να οικόδομήσουν μια λογική που να καταπιάνεται

μέ το συγκεκριμένο. Ἡ παλιὰ κοινωνική δομή δέν περιλάβαινε παρὰ μιὰ κοινωνική τάξη ὀλιγάριθμη καὶ προνομιοῦχα, ἐνῶ ὁ λαὸς ἔμενε ἔξω ἀπὸ τῆ δομῆ αὐτῆ, μέσα στὴ φτώχεια καὶ τὴν ἄγνοια. Ἡ παλιὰ λογική, τὸ ἴδιο, δὲ λαβαίνει ὑπόψη παρὰ ἓνα μέρος τῆς πραγματικότη-
τας. Ἡ παλιὰ κοινωνική τάξη βασιζότανε πάνω σὲ μιὰ αἰώνια δομῆ καὶ στὴν ἀπόλυτη ὑπεροχὴ τῶν προνομιοῦχων, ἐνῶ ὁ λαὸς ἀπαιτοῦσε μεταρρυθμίσεις σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ ποῦ ἄλλαζαν. Ἡ λογική, σταθεροποιημένη πάνω σὲ ἀρχές βασιζόμενες στὸ ἀμετάβλητο καὶ στὸ αἰώνιο στὴν ταυτότητα καὶ τὴν ἀφαίρεση, βρισκότανε σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πραγματικότητα ποῦ παρουσιάζει διαφορές, εἶναι πολυποικίλη καὶ ἀντιφατική καὶ πρὶν ἀπὸλα συγκεκριμένη.

Ἔτσι θὰ γεννηθεῖ ἡ διαλεκτική λογική, ποῦ εἶναι πρὸ προσαρμοσμένη καὶ κατὰλληλη γιὰ τὴ πραγματικότητα. Στὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο ὁ λαὸς ποῦ εἶναι ἡ ζωὴ τῆς κοινωνίας, παρουσιάζεται σὰν κυρίαρχος καὶ ἀπαιτεῖ μεταρρυθμίσεις. Στὸ ἐπίπεδο τῆς σκέψης, ὁ ἴδιος αὐτὸς λαὸς ὀηλαδὴ τὸ συγκεκριμένο καὶ ἡ ἀλλαγὴ, παρουσιάζεται κυρίαρχο, ἀπαιτεῖ καὶ μιὰ λογική ἀνάλογη. Οἱ νόμοι τῆς ζωῆς: ἡ κίνηση, ἡ ἀντίφαση καὶ ἡ ποιοτική ἐξέλιξη, τὸ ὀργανικὸ προτσέσο καθὼς καὶ ἡ ἔννοια τοῦ συνολικοῦ, ἐπιβάλλονται καὶ γίνονται μορφές καὶ ἀρχές τῆς σκέψης.

V. Η ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗΣ:
IMMANΟΥΕΛ ΚΑΝΤ

Είχαμε επίσημάνει, πιο πάνω, πώς ο Πλάτωνας, συναντιέται με τον Κάντ στην περιοχή της υπερβατικής διαλεκτικής και πώς οι δύο φιλόσοφοι, σχετικά με το πέρασμα από την τυπική λογική προς τη διαλεκτική λογική, δεν κατάφεραν παρά να βάλουν μόνο το πρόβλημα, με έναν αναντήρητο και κατηγορηματικό τρόπο.

Για τον Κάντ, η λέξη διαλεκτική έχει μια ξεπεσμένη σημασία. Μια λογική άπατηλή, της φαντασίας, μά που στην πραγματικότητα βρισκόμαστε απέναντι σ' ένα πρόβλημα λέξεων και αυτό που έχει σημασία, είναι να γνωρίζουμε πώς η Καντιανή φιλοσοφία άνοηγει το δρόμο στην ευρωπαϊκή ιδεαλιστική διαλεκτική. 'Η φιλοσοφία του Κάντ έτσι θα γίνει το θεμέλιο που θα επιτρέψει την οίκοδομηση σχεδόν ολοκληρωτικά του κτιρίου της ιδεαλιστικής διαλεκτικής.

Ο Κάντ είχε ένα θολό προαίσθημα για την τριπλή διάρθρωση της διαλεκτικής, δηλαδή τη διατύπωση σε τρεις φάσεις-στιγμές: θέση, αντίθεση και σύνθεση, μά δεν κατάφερε να κατα-

λάβει ιδιαίτερα τὸ διαλεχτικὸ δυναμισμό τους
κι ἔτσι ἡ τριπλῆ διατύπωση παραμένει σ' αὐ-
τὸν πάνω στὸ καθαρὰ στατικὸ ἐπίπεδο. Ἄλλωστε
ὁ ἴδιος δὲ χρησιμοποιοεῖ τῆ διάρθρωση τῆς σκέ-
ψης σὲ τρεῖς στιγμές, παρὰ μόνον σὲ μιὰ περι-
οχὴ στενὰ περιορισμένη: στὸν περιφῆμο πίνακα
τῶν κατηγοριῶν του.

Ὁ Κάντ ἐξετάζοντας τὲς θεμελιακὲς ἐνέργει-
ες τῆς ἀνθρώπινης νόησης, βρῖσκει τὴν ἐννοι-
ακὴ τους ἔκφραση στὲς "κατηγορίες" εἴτε στὲς
καθαρὲς ἔννοιες τῆς διάνοιας. Γιὰ νὰ βρεῖ τὲς
κατηγορίες αὐτὲς, παίρνει σὰν κριτήριον τὴν
ποικιλίαν καὶ τὴν διαφοροδοτητα τῶν λογικῶν κρι-
σεων. Σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ, ὑπάρχουν τὸσες κα-
τηγορίες ὅσες καὶ κρίσεις, γιὰτι:

"...ἡ ἴδια ἐνέργεια ποὺ δίνει τὴν ἐνδοτητα
στὲς διάφορες παραστάσεις μέσα στὴν κρίση,
δίνει ἐπίσης τὴν ἐνδοτητα στὴν ἀπλὴ σύνθε-
ση τῶν διαφορῶν παραστάσεων μέσα σὲ μιὰ ἐ-
ποπτεία..." (2I).

Ἡ ἐνέργεια ποὺ δημιουργεῖ τὴν ἐνδοτητα εἶ-
ναι ἡ κατηγορία. Ἐτσι ὁ Κάντ ξεκινώντας ἀπὸ
τὰ διάφορα εἶδη τῶν κρίσεων, σχημάτισε τὸν
πίνακα τῶν δώδεκα κατηγοριῶν του. Κάνοντας
αὐτὸ πῶς πῶς συγκρότησε, μιὰ φορὰ γιὰ
πάντα, μὲ μιὰ ἀύστηρη συστηματικὴ μέθοδο τὸν
ἀριθμὸ καὶ τὸ γένος τῶν κατηγοριῶν. Ὅπως εἶ-
ναι γνωστὸ ὁ Κάντ διαβρέσε τὲς κατηγορίες σὲ

τέσσερις τάξεις, που την κάθε μία την χωρί-
σε πάλι σε τρεις κατηγορίες:

- I. Ποσδτητα: -ένδτητα, -πολλαπλδτητα,
-δλδτητα.
- II. Ποιδτητα: -πραγματικδτητα, -άρνηση,
-περιορισμδς.
- III. Σχέση : -ούσα και ένδεχδμενο,
-αίτιδτητα και έξαρτηση (αί-
τλα και άποτέλεσμα),
-κοινδτητα (άμοιβαλα δρδση
άνάμεσα στο "ένεργοϋν" και
το "πάσχον".
- IV. Τρόπος : -δυνατδτητα-μη δυνατδτητα,
-ύπαρη-άνυπαρηλα,
-άναγκαιδτητα-ένδεχομενικδτη-
τα.

Τε ύπάρχει διαλεχτικδ μέσα σάύτη τη σκέψη;
Ένα είναι βέβαλο: πώς δ πλνακας τών κατηγο-
ριών του Κάντ, άπο τη διαλεχτικη άποψη του,
δουλεύτηκε σε βάθος άπο τους φιλδσοφους τής
ίδεαλιστικηδ διαλεχτικηδ.Τδ ίδιο και στο πε-
όδο τής θεωρίας τής γνώσης, ή καντιανη σκέ-
ψη συνιστά τδ σημεϊο τής άφετηρας σε πολ-
λά προβλήματα. Θα μπορούσαμε άκδμη νά ποϋμε,
για τη σβσταση τής διαλεχτικηδ σκέψηδ, τά τρι-
πτυχα του Κάντ, είναι ούσιαστικά στοιχεϊα,δ-
μως ένα σημεϊο άφετηρας δέ μένει πολλές φο-
ρες παρδ ένα σημεϊο άφετηρας.Κι αύτοδ είναι
58

ἀκριβῶς ὁ κοινὸς προορισμὸς σὲ ὅλες τὲς προ-
σοφορὲς τοῦ Κάντ στὴ φιλοσοφία.

Ὡστόσο σ' ὅλες τὲς περιπτώσεις, διευθετών-
τας τὲς κατηγορίες αὐτὲς σὲ μιὰ τριπλὴ τάξη,
ὁ Κάντ παρουσίασε ἓνα μὸδελο, στατικὸ ὀπωσ-
δῆποτε, σὲ κἀθε μελλοντικὴ διαλεχτικὴ. θὰ ὑ-
πογραμμίσουμε τὴ στατικὴ αὐτὴ ἄποψη, γιὰτι
ἐδῶ ἀκριβῶς ἡ σκέψη τοῦ Κάντ φανερῶνεται ἀν-
τιθετὴ στὴ διαλεχτικὴ. Μὲ τὸ νὰ θεωρεῖ τὸν
πίνακα τῶν κατηγοριῶν τοῦ ἀπὸ τὴ στατικὴ ἄ-
ποψὴ τους, ὁ Κάντ ἔκανε τὲς κατηγορίες ἀνάλ-
λαγες καὶ σταθερὲς, πρῶτες ἔννοιες (STAMMBE-
GRIFFE), ποὺ τὲς ἔβγαζε συστηματικῶς ἀπὸ τὲς
διάφορες λογικὲς κρίσεις καὶ τὲς θεωροῦσε ἔ-
τσι ἀναλλοιώτες. Ποτὲ ὁ Κάντ οὐ σκέφτηκε νὰ
τὲς βγάλει διαλεχτικῶς τὴ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, π.
χ. τὴν κατηγορία τῆς πολλαπλότητας ἀπὸ τὴν
κατηγορία τῆς ἐνότητας καὶ τὴν κατηγορία
τῆς ὀλότητας ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα καὶ τὴν ἐ-
νότητα. Κἀθε κατηγορία γιὰ τὸν Κάντ ἦταν ἡ
ἐκφραση μιᾶς SUI GENERIS πράξης. Βέβαια ἔναν
αἰῶνα ἀργότερα, ὅταν ἡ φιλοσοφία ἔχει συμ-
πληρῶσει μιὰ μεγάλη καὶ μακριὰ διαλεχτικὴ ἐ-
ξέλιξη, ὁ Πάβλ Νατόρπ (22), παραμένοντας κι
αὐτὸς στὸ πεδίο τοῦ Κάντ καὶ στὰ πλαίσια τῆς
σχολῆς τοῦ Μάρμπουργκ, δοκίμασε νὰ βγάλει τὲς
καντιανὲς κατηγορίες μὲ διαλεχτικὸ τρόπο ἀρ-
χίζοντας ἀπὸ τὴν κατηγορία τῆς ἐνότητας.

Ὁ Κάντ ἔτσι, σά συνέπεια, ἔχει ὀλοκληρω-
τικῶ ἀφαίρεσει τῆ δυναμικὴ ἔλαστικότητα τῶν
κατηγοριῶν, ποὺ ὁ χαρακτήρας τους αὐτὸς ἔχει
ἰδιαιτέρα τονιστέῃ ἀπὸ τὴν ὑστεροτερὴ διαλε-
χτικὴ σκέψη. Ὅμως, ὅπως εἶπαμε, ὁ Κάντ δε
χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη "διαλεχτικὴ" στὴ σημα-
σία ποὺ θὰ τῆς δώσουν ἀργότερα οἱ διαλεχτι-
κοί. Στὸν πίνακά του τῶν κατηγοριῶν, ἂν καὶ
κάνει φανερὴ τὴν τριπλὴ εἰδικὴ τους οἰαρθρω-
σὴ σέ: θέση, ἀντιθέση καὶ σύνθεση, ὅθεν χρη-
σιμοποιεῖ τὸν ὄρο διαλεχτικὴ καὶ ὅθεν προκει-
ται παρὸλα αὐτὰ παρὰ γιὰ μιὰ θέση θολὴ καὶ
πλατειά, ἀπ' ὅπου μποροῦν νὰ ξεκινήσουν μερι-
κὲς διαλεχτικὲς ἀρχές. Τέτοιες θέσεις συναν-
τᾶμε συχνὰ στὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ, ὅπου μπο-
ροῦμε σ' αὐτέες νὰ διακρίνουμε τὰ θεμέλια τῆς
κριτικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Κάντ βάζει τὸ πρό-
βλημα μὲ μιὰ ἀνάλυση καθαρὰ φιλοσοφικὴ, δι-
χως νὰ ἔχει διδλοῦ σκεφεῖ τὴ διαλεχτικὴ μέ-
θοδο.

Ἐνα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ καταπιάνεται ὁ
Κάντ, εἶναι τὸ βασικὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα ἀ-
νάμεσα στὸ ρασιοναλισμὸ καὶ σενσουαλισμὸ(23).
Σ' ἀντιθέση μὲ τὲς μονολιθικὲς θέσεις τοῦ ρα-
σιοναλισμοῦ καὶ σενσουαλισμοῦ, ὁ Κάντ βεβαι-
ώνει πὼς ἡ γνῶση, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο
ἔχει διπλὴ πηγὴ: ἀπὸ τὴ μιὰ τὴ μιὰ ἡ νόηση
μὲ τὲς ἐννοιατικὲς κατηγορίες της, ἀπὸ τὴν ἄλ-
60

λη ή έποπτεία μέ τά όοσμένα τών αίσθήσεων. Ή ένωση τών δυό αύτών παραγόντων κάνει δυνατή τή γνώση. Έδώ ανάμεσα στους δυό αύτους παράγοντες ό Κάντ είδε μία καθαρή αντίθεση. Έτσι ή καντιανή "ποψη για τή γνώση είναι μία σύνθετική έννοια είτε πιδ σωστά: μία έννοια που περιλαμβάνει δυό αντιθετικούς όρους. Παρόλα αύτά διαπιστώνουμε άμέσως πώς μία τέτοια έννοια τής γνώσης δεν διεγείρει στο πνεύμα του Κάντ τήν παραμικρή διαλεχτική ιδέα. Έντελώς αντίθετα, οι δυό όροι τής γνώσης: ή νόηση, που αναφέρεται στα πνευματικά τυπικά όοσμένα και ή έποπτεία που αναφέρεται στα ύλικά περιεχόμενα, δεν μπορούν να περάσουν τό ένα στο άλλο. Ό Κάντ άπαιτεϊ, ταυτόχρονα, και τους δυό όρους στο προτσέσο τής γνώσης, αλλά δε βρήκε ποτέ τή δυνατότητα να βγάλει τον ένα από τον άλλο, ούτε τή σύνθεση τους που θα δράσει σ'ένα ανώτερο επίπεδο.

Αυτό τό βλέπουμε όχι μόνο στο πώς τό προτσέσο τής καντιανής γνώσης βρίσκεται νοθευμένο μ'ένα χαρακτήρα έτερογένειας, μά άκδη με τις άπανωτές προσπάθειες του Κάντ για να άποδείξει όχι τήν άναγωγή του ενός όρου στον άλλο, μά αντίθετα: τήν μη-άναγωγιμότητά τους. Κι αύτό δεν έμπόδισε διόλου τους ύστερα από τον Κάντ φιλόσοφους, να πάρουν σά σημεϊο άφετηρίας τής κίνησης τήν παραπάνω θέση, που

τοβς · ὁδήγησε σίγουρα στὸ δρόμο τῆς ἐξε-
λιξης πρὸς τὴν ἰδεαλιστικὴ διαλεκτικὴ.

Σὺμφωνα μὲ τὴ θεση τοῦ Κάντ, ὁ ἄνθρωπος ὄεν
εἶναι ἱκανὸς γιὰ καμιά γνώση ἔξω ἀπὸ ἐκείνη
ποῦ μπορεῖ νὰ συσταθεῖ ἀπὸ τὴν ἔνωση τῆς σκέ-
ψης καὶ τῆς συγκεκριμένης ἐποπτείας. Ὡστόσο
ὁ Κάντ, βεβαίως μερικὲς φορές, πῶς θὰ ἦταν
δυνατὸ νὰ συλλάβουμε μιὰ νόηση "ἀρχαιτυπικὴ"
(θεϊκιά), ἱκανὴ νὰ βαθύνει ἐκεῖνο ποῦ σκέ-
πτεται. "Ἐἴτσι ὁ Κάντ παραδέχεται σὰν μιὰ κα-
θαρὴ ὑπόθεση καὶ σ' ἓνα μεταφυσικὸ μυστικὸ πε-
δίο, μιὰ γνώση ποῦ νὰ εἶναι ταυτοχρόνα: σκέ-
ψη καὶ ἐποπτεία. Νομίζουμε πῶς ἐδῶ, ὁ φιλο-
σοφος μ' αὐτὴ τὴ σκέψη του, ἄγγιξε ἓνα σημεῖο
ποῦ στὴ συνέχεια ἦταν προορισμένο νὰ γίνε
ὁ ἄξονας τῆς ἰδεαλιστικῆς διαλεκτικῆς : ἀπὸ
τὸν Φίχτε καὶ τὸ Σέλλιγκ ἴσαμε τὸ Χέγγελ. Αὐ-
τὸ ποῦ ὁ Κάντ παραδέχεται σὰν ἀπλὴ ὑπόθεση,
σὰν μιὰ δυνατότητα γιὰ τὸ θεϊκὸ πνεῦμα, οἱ
ἰδεαλιστὲς τὸ θεώρησαν σὰν θεμελιικὸ γιὰ τὸ
ἀνθρώπινο πνεῦμα. Ἐχοντας ὑπόψη του τὴ σκέ-
ψη αὐτὴ, ποῦ εἶναι ταυτοχρόνα ἐποπτεία, ὁ Φί-
χτε μιλάει γιὰ "νοητικὴ ἐποπτεία", ὁ Σέλλιγκ
γιὰ "δῶρο τοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος" καὶ ὁ
Χέγγελ γιὰ "συγκεκριμένη σκέψη". Ἀκόμη πρέ-
πει νὰ σημειώσουμε πῶς ἡ βεβαίωση αὐτὴ τοῦ
Κάντ, κατάργησε τὴ στατικὴ σχέση ἀνάμεσα, βα-
σικῶς, στοὺς ἀντιθετικοὺς ὄρους τῆς γνώσης:

νόηση και έποπτεία και έβαλε στη θέση τους μια δυναμική και διαλεχτική σχέση. Το γεγονός αυτό επέτρεψε στο Χέγγελ να βεραιώσει: στο προτσέσο τής γνώσης, ή σκέψη δίνει μορφή σε κάποιο πράγμα που είναι από την ίδια ούσα με τη δική της. Το πρώτο συμπέρασμα είναι πώς οι όροι τής γνώσης έχασαν το χαρακτηριστήρα τής "μη-άναγωγιμότητας" τους και έγιναν "άναγωγιμοι" ο ένας στον άλλο.

Έτσι ενώ ο Κάντ, με την κλασική του θέση, θεωρεί τη γνώση πώς αποτελείται από δυο όρους που ποτέ δεν θα συμπέσουν είτε θα συμπλησιασουν, ο Χέγγελ αντίθετα, βλέπει δυο όρους που βρίσκονται σε σύνθεση. Για τον Κάντ ή γνώση είναι σχέση ανάμεσα σε δυο απόλυτους όρους, αντίθετα για τον διαλεχτικό ιδεαλιστή Χέγγελ δεν είναι παρά σχέση ανάμεσα σε δυο όρους ταυτσημούς. Οι δυο όροι, που για τον Κάντ βρίσκονται σε απόλυτη αντίθεση, γίνονται για το Χέγγελ οι δυο αντιθετικές ένδες συνόλου στιγμές, που άπ' τη συμμετοχή τους σ' αυτό το σύνολο, βρίσκονται σ' ένα ανώτερο επίπεδο, όπου καταργοϋνται άμοιβα και ξαναπαρουσιάζονται σε μια τρίτη πιο ανώτερη στιγμή: τής σύνθεσης. Πάνω σ' αυτές τις βάσεις συγκροτείται ή ρομαντική ιδεαλιστική σκέψη, που τη χαρακτηρίζει ή αντικειμενικότητα στη σκέψη. Η διαλεχτική σκέψη είναι αντικειμενική, γιατί

δέν υπονοεῖ μιὰ οιαφορὰ: ἀνάμεσα στή μορφή καί στό περιεχόμενο, ἀνάμεσα στή μέθοδο καί στό ἀντικείμενο, μὰ ἀντίθετα γνωρίζει τόν κόσμο ὅπως ὑπάρχει: καί τοῦτο γιατί στό ἀντικείμενο πού αὐτή ἀναφέρεται (στόν Κάντ γνωρίζεται μέ τήν ἐποπτεία) εἶναι τῆς ἴδιας φύσης μέ τή σκέψη. Εἶναι μάλιστα ἡ διατύπωση ἡ ἴδια τοῦ Κάντ, ὅταν μιλάει γιά μιὰ ἀνώτερη νόηση, πού ἀναφέρεται στόν ἑαυτό της, ὅπως τό εἴπαμε πῶς πάνω.

Τό πρόβλημα πού μπήκε μέ τήν καντιανή σκέψη εἶχε ἀπηχῆσεις πού πολλοί μεγαλώνουν τήν σημασία τους. Ὅμως δέν πρέπει νά ὑπερεκτιμούμε τό ρόλο της καί τό πολύ νά θεωρηθεῖ σά προδρομική σκέψη. Ἀντίθετα θά πρέπει νά υπογραμμίσουμε πῶς ἂν οἱ ἰδεαλιστές ρομαντικοί μπόρεσαν νά οἰκοδομήσουν τή διαλεχτική σκέψη, τό ἔκαναν βέβαια στηριγμένοι στή βασική θέση τοῦ Κάντ, ἀφοῦ ὅμως πρῶτα στράφηκαν ἐναντίον του καί συμπλήρωσαν τά κενά τῆς φιλοσοφίας του.

Ἐπάρχουν ἀκόμη κι ἄλλα προβλήματα πού παρουσιάστηκαν μέ τή σκέψη τοῦ Κάντ καί μπήκαν γιά νά λυθοῦν ἀπό τοὺς διαλεχτικούς πού ἀκολούθησαν. Ὁ Κάντ π.χ. μᾶς φέρνει ὀπωσδήποτε μπροστά στήν ἀντιθετική σχέση ἀνάμεσα στήν ἀνθρώπινη συνείδηση καί τόν ἐξωτερικό κόσμο.

Ἐδῶσε τόση σημασία στήν ἀντίθεση τῶν δυο

αὐτῶν ὄρων, ποῦ τὴν ἔβαλε σὲ βάση στὴ φιλοσοφία του. Οἱ ὄροι αὐτοί, σὰν ὄροι ὄρια ἔκαναν ἐδῶ τὴν σύνθεση πρὸ δύσκολη ἀπὸ τὴ σύνθεση ἀνάμεσα στὸ ρασιοναλισμὸ καὶ τὸ σευσουαλισμὸ στὴν περιοχὴ τῆς θεωρίας τῆς γνώσης. Ὅταν φέρνει ἀντιμέτωπους καὶ ἐξετάζει τοὺς δύο αὐτοὺς ὄρους, ὀηλαδή τὸν κῶσμο καὶ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, ἀποδίνει ὁ κῶντ τὸση ὑπεροχὴ στὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς δύο: τὴ συνείδηση, ποῦ πολλές φορές φτάνει ἴσαμε νὰ μὴν ἀναγνωρίζει παρὰ μόνον αὐτὴ.

Μὲ τὴ στάση αὐτὴ φτάνει ἔτσι στὸν κριτικὸ εἶτε ὑπερβατολογικὸ ἰδεαλισμὸ, ποῦ σὲ τελευταία ἀνάλυση βεβαιώνει πῶς στὸ προτσῆσο τῆς γνώσης ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίσει τίποτα, ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, πῶς ἂν καὶ ἡ νόηση καταπιάνεται μὲ περιεχόμενα ποῦ τῆς εἶναι ἐξωτερικά, ὡστόσο τὰ περιεχόμενα αὐτὰ ὅε μποροῦν νὰ ὑπάρξουν γιὰ τὴ συνείδηση παρὰ μόνον σὰν τὸ αἶσθημα μιᾶς "ἐλλειψης", σὰν ἕνα "ἄλλο πράγμα". Οἱ δύο ὄροι ἀποτελοῦν δύο κῶσμούς διαφορετικούς, χωρισμένους ἀπὸ ἕνα ἀξεπέραστο χάσμα, ὀηλαδή: ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ τὸ "πράγμα καθεαυτὸ".

Ἀπὸ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ προέρχονται μερικὲς ἐρμηνεῖες τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, ποῦ ὀδηγοῦν στὸν ὑποκειμενισμὸ καὶ τὸ σολιψισμὸ. Ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση, εἶναι τὸ πᾶν γιὰ μερι-

κοὺς μετακαντιανοὺς φιλοσοφοὺς, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ στάση τους ἀπέναντι στὸν Κάντ. Πρέπει νὰ περιμένουμε τὸ φανέρωμα τῆς διαλεχτικῆς γιὰ νὰ βροῦμε τὴ λύση. Διατηρώντας κι αὐτὴ τὴν ἀντιθετικὴ θέση τῶν δυὸ ὄρων: τὴ συνειδήση καὶ τὸν ἔξωτερικὸ κόσμο, βρῖσκει ἕναν ἔξωτερικὸ τρόπο γιὰ νὰ διαπιστώσει τὴν ἀναγωγικότητα τους καὶ τὴ δυνατότητα νὰ τὶς πλαισιώσει σ' ἕνα δυναμικὸ προτσῆσο. Τὴν προσπάθεια αὐτὴ τὴν ἐκπλήρωσε ὁ Χέγκελ.

Στὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ ὑπάρχουν ἀκόμη κι ἄλλες ἀντιθέσεις. Ἡ πρῶτη φημισμένη εἶναι αὐτὴ ποὺ χωρίζει τὸν κόσμο: σὲ κόσμο τῆς αἰτιατικῆς ἀναγκαιότητας (κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου) καὶ σὲ κόσμο τῆς ἐλευθερίας (κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου). Οἱ δυὸ αὐτοὶ κόσμοι εἶναι τὰ δυὸ ὄρια (ἀντιθέτα μὲ τρόπο στατικὸ) τῆς κοσμικῆς ὄρασης τοῦ Κάντ. Διότι ἀργότερα θὰ βρεῖ ἕναν τρίτο κόσμο ποὺ συνιστᾷ ἕνα εἶδος σύνθεσης τῶν δυὸ ἄλλων: τὸν κόσμο τοῦ ὀργανικοῦ, τῆς σκοπιμότητας καὶ τοῦ ὥραλου. Στὸν τρίτο αὐτὸν κόσμο, οἱ διαλεχτικοὶ βρῆκαν τὶς πρῶτες βαθειές ἐνοράσεις καὶ οἱ θεωρεῖς ποὺ ἀνάπτυξαν προσπάθησαν νὰ πραγματώσουν τὸ διαλεχτικὸ προτσῆσο μέσα στὸ Σύμπαν. Βασικὰ λοιπὸν ἐδῶ βρῖσκουμε τὸ σημεῖο τοῦ Κάντ τὸ πρῶτο συγγενικὸ μὲ τὴ διαλεχτικὴ καὶ ποὺ συνετέλεσε νὰ βγοῦν στὴν ἐπιφάνεια οἱ ἀντιφάσεις ποὺ

66

ὁ ἴδιος ἐπέσημανε καὶ ποὺ τὲς ἀνάπτυξαν δια-
δοχικὰ οἱ ρομαντικοί.

Στὴν ἀνάλυση τῆς ἀντίληψης τοῦ Κάντ γιὰ τὴ
φύση, τὸ ἴδιο βρῃσκουμε κι ἐδῶ, ὀρισμένους
προσηματισμούς ἀπὸ ἀρχές τῆς ἰδεαλιστικῆς
διαλεκτικῆς σκέψης. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὲς πρῶτες ἐρ-
γασίες του: "Γενικὴ ἱστορία τῆς φύσης καὶ θε-
ρία τοῦ οὐρανοῦ"(24), ὁ Κάντ χρησιμοποιοεῖ τὴ
φύση ὡς προϋπόθεση τῆς ὑπαρξῆς τῆς ὕλης καὶ
τῶν ἐσωτερικῶν τῆς νόμων. Δοκιμάζει μάλιστα
νὰ ἐξηγήσει τόσο τὴ γέννηση καὶ τὴν τάξη τοῦ
πλανητικοῦ μας συστήματος, ὅσο καὶ ὀλοκληροῦ
τοῦ Σύμπαντος. Ὁ φιλοσοφὸς διατυπῶνει τὴν
ὑπόθεση ἐνὸς ἀρχικοῦ χάους ποὺ κυριαρχεῖται
ἀπὸ δυὸ δυνάμεις: τὴ συστολή καὶ τὴ διαστολή.
Ὁ "Βυγκελς στὸ βιβλίο του: "Ἀντι-Ντύριγκ" ἐ-
γράφε σχετικὰ:

"...ὡς θεωρεῖται τοῦ Κάντ γιὰ τὴ γέννηση ὄλων
τῶν σημερινῶν οὐρανίων σωμάτων ἀπὸ περι-
στρεφόμενες νεφελόμορφες μάζες, στάθηκε ἡ
πιδεγαλοπρεπὴ κατάχτηση τῆς ἀστρονομίας
ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Κοπέρνικου. Γιὰ πρώτη
φορὰ κλονετήκε ἡ ἀντίληψη πῶς ἡ φύση δέν
ἔχει καμιά ἱστορία στὸ χρόνο... Στὴν ἀν-
τίληψη αὐτὴ ποὺ ἀνταποκρίνεται ὀλοκληρω-
τικὰ στὸν μεταφυσικὸ τρόπο σκέψης, ὁ Κάντ
ἄνοιξε τὸ πρῶτο ρῆγμα καὶ τὸ ἔκανε μάλι-

στα αυτό, με τόσο έπιστημονικό τρόπο, έτσι που οι περισσότερες από τις αποδείξεις που χρησιμοποίησε ισχύουν ακόμη και σήμερα" (25).

Η ιδέα αυτή, που την ξαναπιάνουν αργότερα οι ιδεαλιστές και ιδιαίτερα ο Σέλλινγκ, σαν θεμελιώδες παράδειγμα της παγκόσμιας πόλωσης διασαφήθηκε από τον ίδιο τον Κάντ στο βιβλίο του: "Προσπάθεια εισαγωγής στη φιλοσοφία της έννοιας των άρνητικών μεγεθών" (26). Στην εργασία του αυτή, ο Κάντ κάνει για πρώτη φορά διάκριση ανάμεσα στη λογική αντίφαση και την πραγματική αντίθεση, που θεωρεί τη διάκριση αυτή σε σχέση των δύο παραγόντων με έννοια αντίθετη.

Όταν αποδίδουμε σ' ένα πράγμα δύο χαρακτηρισ-
τες που δε βρίσκονται σ' αντίθεση μόνο μ' ένα
λογικό τρόπο (που αυτό θα όδηγοῦσε στη λογι-
κή έξαφάνιση τοῦ πράγματος), μά που βρσκε-
σ' αντίθεση με πραγματικό τρόπο, πρέπει να εί-
σάγουμε στη θεώρηση της φύσης τὰ άρνητικά με-
γέθη στη μαθηματική έννοια: τὸ ένα με τὸ ση-
μεῖο + (σύν), τὸ ἄλλο με τὸ σημεῖο -(πλήν).
Όταν τὰ δύο μεγέθη εἶναι ἴσα, προκύπτει ἀπὸ
τὸ συνδυασμὸ τους τὸ 0 (μηδέν) (ὁ Σέλλινγκ ἄρ-
γότερα έπεξεργάστηκε με τὴ βοήθεια τῶν δύο
αὐτῶν ὄρων μιὰ ὀλοκληρὴ μεταφυσικὴ τῆς φύ-
σης). Ἔτσι ἡ φιλοσοφία του τῆς πόλωσης χρη-
68

σιμοποιεί την όρολογία: τό πολύ, τό λιγότερο
καί τό μηδέν, έννοημένο σά σημεΐο άναφοράς ό-
που συμπέτουν οί διαφορετικές κι άντίθετες
κατευθύνσεις τής φύσης.

Οί ίδεες τής συστολής καί τής διαστολής θεω-
ρημένες σάν χαρακτηριστικές άντίθετες ίδιο-
τητες τής φύσης, μά άρχικές, τίς έπεξεργάστη-
κε βασιικά ό Κάντ στο έργο του: "Πρώτες μετα-
φυσικές άρχές τών φυσικών έπιστημών"(27). Έ-
δοκίμασε στο έργο αυτό νά οίκοδομήσει μιá με-
ταφυσική τής φύσης άπριορική, μέσα στα όρια
τών δυνατοτήτων τής γνώσης. "Αν παραδεχόμα-
στε τήν ύπαρξη τής ύλης, ό Κάντ οίατυπώνει
πώς αύτή πρέπει νά όριστεΐ A PRIORI σάν "κά-
ποιο πράγμα που γεμίζει τό χώρο μέ τήν κίνη-
σή του". Δηλαδή, όχι μόνο μέ τήν ύπαρξη του,
μά καί μέ τήν κίνηση του, που αύτή είναι συν-
δεμένη μέ τήν ύλη χάρη στις δυό άντίθετες δυ-
νάμεις που κατέχει: τή συστολή καί τή δια-
στολή. Ξεκινώντας άπό τά στοιχεΐα αύτά προσ-
παθεΐ, ό Κάντ, νά οίκοδομήσει τή μεταφυσική
του τής φύσης.

Πρέπει νά σημειώσουμε πώς κι έδω μπορούμε
άκδη νά βροΐμε στον Κάντ μερικές θολές άρ-
χές διαλεχτικής σκέψης. Θεμελιώνει τήν έν-
νοια τής φύσης πάνω στην άντίφαση καί τήν έν-
νοια τής ύλης πάνω στην κίνηση, ύποθέτοντας
πώς ύπάρχουν σ' αύτήν δυό άντίθετες δυνάμεις.

Στις φιλοσοφίες της φύσης που θα διατυπωθοῦν ἀργότερα ἀπὸ τοὺς ἰδεαλιστὲς διαλεχτικούς, ἡ ἀντίθεση αὐτὴ υἱοθετήθηκε μὲ ὄλα τὰ διαλεχτικά ὑπονοούμενά της. Ὁ Κάντ ἔτσι πηγαίνει πρὸ μακριὰ πρὸς τὴν κατέθυνση τῆς διαλεχτικῆς, ὄχι γιατί ἀποκαλύπτει ἀντιθετικές δυνάμεις, μέσα στὴ φύση, μὰ περισσότερο ὅταν προσπαθεῖ νὰ συστήσει ἔννοιες βασισμένες πάνω στὴν κίνηση τῶν δύο ἀντιθετικῶν ὄρων, ὅπως τὸ ἔκανε γιὰ τὴν ὕλη καὶ τὸ χῶρο. Κι αὐτὴ ἡ προσπάθεια εἶναι ἡ πρώτη ἀπόπειρα γιὰ σύνθεση τῶν ἀντιθέτων.

Βασικά ὁμως ἐκεῖνο που ἔπαιξε κύριο ρόλο γιὰ τὴ σύσταση τῆς διαλεχτικῆς σκέψης, εἶναι ἰδιαίτερα ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἔννοιας τοῦ ὀργανικοῦ. Πότε δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ ἰσχυριστοῦμε πῶς ἀνακαλύφθηκε ἡ διαλεχτικὴ σκέψη, παρὰ μόνον ὅταν ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη ἀφομοίωσε ἀποφασιστικά τὴν ἔννοια τοῦ ὀργανικοῦ. Ἡ βεβαίωση πῶς ὁ κόσμος εἶναι ὀργανισμὸς καὶ πῶς τὰ διάφορα μέρη του εἶναι τὰ μέλη τοῦ ὀργανισμοῦ αὐτοῦ, εἶναι ἡ βάση γιὰ τὴ διαλεχτικὴ σκέψη.

Μ' αὐτὴ τὴν ὀριακὴ πρόταση, τὸ ποιοτικὸ βρῖσκεται νὰ διατηρεῖται μὲ τὰ χαρακτηριστικά του: τὸ μεταβλητὸ καὶ τὸ συγκεκριμένο. Ἔτσι τὸ μερικὸ βρῖσκεται διατηρημένο καὶ θεμελιω-

μένο μέσα στο γενικό, σ' αντίθεση με τη λογική του 'Αριστοτέλη, που έγκαταλείπει το μερικό τη στιγμή όπου αυτό περνά στο γενικό. Κι ακόμη χάρη στην οργανική έννοια μπήκε μια δυναμική σχέση ανάμεσα στα μέρη ενός όλου.

Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε, πώς βασιικά στην προ-καντιανή και την καντιανή έποχή μια βαθειά προσαρμογή της σκέψης προς τη φύση της έννοιας του οργανικού. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον να γνωρίσουμε πώς το προτσέσο αυτής της προσαρμογής άρχισε άκριβώς τη στιγμή όπου η μηχανική βρισκότανε στο άδυειό της, και πού με τη φιλοσοφία του Ντεκάρτ και του Νεύτωνα, έτεινε να κατακλύσει όλδικληρη την κοσμολογία. Στο σύστημα του Δέιμπνιτς η ιδέα του οργανικού βεβαίως ξανά την ανεξαρτησία της και τελικά θα φτάσει να κυριαρχήσει έτσι πάνω στο μηχανικό. Στον Δέιμπνιτς η έννοια του οργανικού παίρνει και ψυχολογική άποψη, γιατί το οργανικό έχει συλληφτεί σαν μονάδα. 'Όσοσο στο σύστημα του φανερώνεται το ίδιο και η άρχή της όλότητας, πού σύμφωνα μ' αυτήν τα μερικά και τα ιδιαίτερα φαινόμενα, πρέπει να θεωρηθούν πώς ανήκουν, μ' έναόργανικό τρέπο, σε μια δομή πού τα ξεπερνά.

'Όσοσο είναι ο Χέρντερ(28), πού πρώτος δίνει στην έννοια του οργανικού την πιο βαθειά σημασία. Πρέπει να υπογραμμίσουμε πώς δεν είναι

μόνο ένας από τους κυριότερους δημιουργούς του ρομαντικού κόσμου του γερμανικού ιδεαλισμού, με έπλησης κι ένας από τους προδρόμους της ιδεαλιστικής διαλεκτικής σκέψης. Στη θεώρησή του της παγκόσμιας ιστορίας, ο Χέρντερ βεβαιώνει με ένα άκριβη τρόπο την οργανικότητα της ιστορίας. Δείχνει φανερά την τάση του να κρίνει κάθε κίνηση στο φως της συνολικής δομής της ιστορίας, που κατέχει από τον ένα σκοπό στον άλλο σημασία έσωτερική.

Έτσι στην αντίληψη του Χέρντερ, οι λαοί δεν είναι τίποτα άλλο, παρά οι τρόποι της πραγμάτωσης μιας ιστορικής ιδέας. Από δω ο Χέρντερ δεν φέρνει μόνο την κατηγορία του οργανικού μέσα στην ιστορία, αλλά τονίζει έπλησης την ιδέα της κίνησης και της πραγμάτωσης της συνολικότητας του ιστορικού οργανισμού μέσα στο χρόνο με διαδοχικές στιγμές. Η ιδέα αυτή υιοθετήθηκε ολοκληρωτικά από τους ιδεαλιστές διαλεκτικούς, ιδιαίτερα από τον Χέγκελ και χρησιμοποιήθηκε άργότερα από τους θεμελιωτές της υλιστικής διαλεκτικής.

Πρέπει όμως να αναγνωρίσουμε πώς είναι ο Κάντ πάντοτε που βάζει σταθερά, με μια έκπληκτική καθαρότητα, την έννοια του οργανικού περικλείνοντάς την σ' ένα ιδιαίτερο σύστημα σκέψης. Ο οργανισμός είναι ή περιοχή που βασιλεύει ή ρυθμιστική έννοια της σκοπιμότητας.

Μ' άλλα λόγια, υπάρχουν περιοχές ίσως καλύτερα όπου σ' αυτές πρέπει να εφαρμόσουμε άλλες έννοιες από αυτές που βασίζονται στις αναγκαίες σχέσεις των φαινομένων, έτσι όπως παρουσιάζονται στην ανδρική φύση. Είναι οι περιοχές που σ' αυτές τα φαινόμενα πρέπει να ερμηνευτούν σύμφωνα με τη συμμετοχή τους σ' ένα όλο και με την τάση τους να πραγματωθούν μέσα σ' αυτό το όλο, μέσα στον έαυτό τους. Αυτό γίνεται στην περιοχή του οργανικού και του αίσθητου κόσμου. Ο Κάντ απόδειξε πώς προκρίνεται εδώ για μια καινούργια μορφή σκέψης, που ενεργεί όχι με τις συστατικές έννοιες του συλλογισμού, μά με ρυθμιστικές έννοιες που, κατά συνέπεια, βρίσκονται μέσα στην περιοχή της σκοπιμότητας κι όχι μέσα στην περιοχή της αναγκαιότητας.

Στην "Κριτική της κρίσης" (29) ο Κάντ προσδιόρισε τις καθορισμένες ενέργειες από την ανάγκη του κύριου συστήματος του κι όχι από τις απαιτήσεις της διαλεκτικής. Όμως η "Κριτική της κρίσης" είναι το αγαπητό βιβλίο των ρομαντικών φιλοσοφών και το μόνο που ο Γιάλτε διάβαζε με εύχαρηστική. Η ζωή, περιοχή που υπόβαλε στον Κάντ έννοιες που παρουσιάζουν μ' ένα καινούργιο τρόπο τις σχέσεις ανάμεσα στα φαινόμενα, είναι το ούσιαστικό αντικείμενο της έποπτείας του Χέγγελ, έποπτείας που τον

ὀδηγεῖ στήν ἐπεξεργασία μιᾶς διαλεκτικῆς ἀντίληψης τῆς ὑπαρξοῦς.

"Ἄς δοῦμε τώρα τὴ σημασία τῆς διαλεκτικῆς ποῦ αὐτὴ παίρνει στὸ σύστημα τοῦ Κάντ. Ἐδῶ ἡ διαλεκτικὴ σπρώχνεται στὴ σφαίρα τῆς ὑπερβατολογικῆς λογικῆς καὶ ὅπως γράφει: (30)

"...ἡ γενικὴ λογικὴ διακρίνεται ἐξέσου ἀπὸ τὴν ὑπερβατολογικὴ, ποῦ σ'αὐτὴν τὴν τελευταία τὸ ἀντικείμενο τὸ ἴδιο ἀναπαριστᾶται σὰν ἀντικείμενο μόνο τοῦ συλλογισμοῦ".

"Ἐτσι γιὰ τὸν Κάντ ἡ διαλεκτικὴ εἶναι:

"...ἡ λογικὴ τῶν φαινομένων (ARS SOPHISTICA, DISPUTATORIA)..."(31).

σ'ἀντίθεση μὲ τὴν ἀναλυτικὴ (τυπικὴ) λογικὴ ποῦ αὐτὴ:

"...ἀνακαλύπτει μὲ τὴν ἀνάλυση, ὅλες τὲς πράξεις τοῦ λόγου ποῦ κάνουμε στὴ σκέψη γενικά. Εἶναι λοιπὸν, μιὰ ἀναλυτικὴ τῆς μορφῆς τοῦ συλλογισμοῦ καὶ τοῦ λόγου καὶ γι'αὐτὸ σωστὰ ὀνομάζεται λογικὴ τῆς ἀληθείας, ἐπειὴ αὐτὴ περιλαμβάνει τοὺς ἀναγκαίους κανόνες καθε ἀληθείας (τυπικῆς), κανόνες ποῦ ὁρίζω αὐτοὺς ἡ γνώση μας ἀνεξάρτητα ἀπὸ τ'ἀντικείμενά της, εἶναι στὸν ἑαυτὸ της ὄχι ἀληθινή..."(32).

Σ'ἀντίθεση ἡ διαλεκτικὴ λογικὴ, σὰν λογικὴ τοῦ φαινομενικοῦ οὐλεθεῖ:

"...μέ τήν ἀπλή λογική μορφή, καὶ ἀνάγει τὸ φαινόμενο σὲ μιὰ ἀληθινὴ γνώση, ποῦ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὀφείλουν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴ συμφωνία τῆς μὲ τὸ ἀντικείμενο, δηλαδὴ μὲ τὸ περιεχόμενο" (33).

Ἄκομα ἡ διαλεκτικὴ λογικὴ σὰ λογικὴ τῆς φαινομενικῆς ἀλήθειας :

"...περιλαμβάνει τοὺς χαρακτήρες καὶ τοὺς κινδύνους ποῦ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίσουμε πῶς κάποιο πράγμα δὲν συμφωνεῖ μὲ τὰ κριτήρια τῆς ἀλήθειας, ἂν καὶ φαίνεται αὐτὸ νὰ συμφωνεῖ μαζί τους" (34).

Μ' ἄλλα λόγια, ὁ καθαρὸς λόγος, στὴ διαλεκτικὴ λογικὴ, προσπαθεῖ ὀλίγως τὸ περιεχόμενο, ὀλίγως δηλαδὴ τὴν ἐμπειρία εἴτε τὴν ἐποπτεία, νὰ φτάσει στὴ γνώση. Στὸν Κάντ, ὅπως εἶδαμε, ἡ πορεία τῆς γνώσης εἶναι πῶς ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ποῦ μᾶς δίνεται μὲ τὶς αἰσθήσεις (μὲ τὶς APRIORI αἰσθητικὲς κατηγορίες τοῦ χρόνου-χώρου) πηγαινόμεναι στὸ λόγο (APRIORI νοητικὲς κατηγορίες). Ἐδῶ θριαμβεῖ ἡ ἀναλυτικὴ εἴτε ἡ τυπικὴ μορφή τῆς λογικῆς, μὲ τὶς λογικὲς τῆς ἀρχῆς, ποῦ τὶς ἐφαρμόζει πάνω στὸ περιεχόμενο. Ὅμως ὁ λόγος ὑπερβαίνοντας τὴν ἐμπειρία, σὰν καθαρὸς λόγος στηριγμένος στὸν ἑαυτὸ του, δηλαδὴ στὶς καθαρὰς APRIORI μορφές του, θέλει νὰ προχωρήσει πέρα ἀπ' αὐτὴ, νὰ τὴ ὑπερβεῖ. Κι ἐδῶ ἀκριβῶς ἔχει

τό λόγο της ή υπερβατολογική λογική. 'Ο Κάντ
άκδη άποφευγεί νά θεωρήσει τή διαλεχτική
σά λογική τών πιθανοτήτων, ποδ αύτή σύμφωνα
μέ τόν όρισμό του 'Αριστοτέλη είναι μιá κρι-
ση πάνω στην άλήθεια μέ όρθες άρχές, μά άνε-
παρκεῖς (35)

"Έτσι ό ρόλος τής διαλεχτικής περιορίζεται
στο γεγονός πώς αύτή θέλει νά παρουσιάσει τό
υπερβατικό φαινόμενο, δηλαδή τόν κόσμο τής
σκέψης, σάν έπιδεχτικό γνώσης. Μά έτούτο είν-
αι άδύνατο, γιατί σύμφωνα μέ τόν Κάντ, ή
διακριση άνάμεσα στον αίσθητό και στο μη αί-
σθητό κόσμο (36), στον κόσμο τής έμπειρίας
και στον κόσμο τής σκέψης είναι άπαράδεχτο.
Γιατί στη συνείδησή μας, στη σκέψη μας, δεν
μπορούμε νά δημιουργήσουμε άλλη περιοχή τών
άντικειμένων, παρά μόνο τήν περιοχή τών αί-
σθητών φαινομένων. Δηλαδή ή σκέψη αρχίζει μέ
τήν αίσθηση και τελειώνει μέ τό λόγο.

'Η γνώση ποδ μάς δίνει ό συλλογισμός, άνα-
φέρεται στο καθορισμένο, στον κόσμο τών φαι-
νομένων, ποδ βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέση
άμοιβαίας έξάρτησης. 'Ωστόσο, σύμφωνα πάντα
μέ τόν Κάντ, ή ανθρώπινη σκέψη τελνει στην
γνώση του άπόλυτου "νά βρεῖ τό άκαθόριστο
πέρα από τήν καθορισμένη γνώση του συλλογι-
σμοῦ" όπως γράφει. 'Η προσπάθεια αύτή, για
νά φτάσει στη γνώση του άκαθόριστου, του ά-

πόλυτου, κάνει τον άνθρωπο, τη σκέψη, να ακολουθεύ τον καθαρό λόγο, που αυτός περιλαμβάνει καθαρές έννοιες, που δεν προέρχονται, όπως ξανάπαμε, ούτε από την αντίληψη ούτε από το συλλογισμό.

Ο λόγος βέβαια με τις θεμελιικές βασικές αρχές του, δίνει στο συλλογισμό τα θεμέλια του, όμως έτσι δεν αναφέρεται άπευθελά στα αντικείμενα, μά μόνο στο συλλογισμό και τις κρίσεις. Έδώ ο άνθρωπος αποδίδοντας ύπαρξη στις ιδέες, προσπαθεύ σφαλερά να εφαρμόσει ή σκέψη τις κατηγορίες του συλλογισμού στην απόλυτη γνώση. Έτσι από τη σφαλερή εφαρμογή των κατηγοριών, είναι που προέρχεται το υπερβατικό φαινόμενο, δηλαδή φτάνουμε στην όντοποίηση του ιδεατού από τη σκέψη, που θέλει να προσανατολίσει την ενέργεια του καθαρού λόγου, σε κείνο που είναι πέρα από την έμπειρία. Ο ρόλος της διαλεκτικής έτσι σύμφωνα με τον Κάντ, είναι ακριβώς να κάνει αυτό το υπερβατικό φαινόμενο αντικείμενο γνώσης πράγμα αδύνατο (37).

Η παραπάνω θέση του Κάντ πρόσφερε μεγάλη υπηρεσία στην ανθρώπινη σκέψη, γιατί ξεκαθάρισε το δρόμο για δημιουργικές και μελλοντικές κατακτήσεις στην περιοχή του πνεύματος. Έδειξε πώς οι υπερβατικές έννοιες: θεός, ψυχή κλπ., δεν μπορούν να πάρουν ύπόσταση, και

τουτο γιατί είναι πέρα από κάθε εμπειρία. Έπόμενα κάθε προσπάθεια για μεταφυσική είναι άκαρπη και άγονη.

Από τα παραπάνω έγινε φανερό, όπως είδαμε πιο πάνω, πώς ανάμεσα στο λόγο και στο συλλογισμό υπάρχει ουσιαστική διαφορά:

"Η γνώση αρχίζει με την αίσθηση, περνάει στο συλλογισμό και τελειώνει με το λόγο" (38).

Στην υπερβατολογική διαλεκτική ο λόγος θα προσπαθήσει να φέρει τους κανόνες του συλλογισμού στην ένδοξη με τη βοήθεια μερικών αρχών, πραγματώνοντας το ακαθόριστο με μορφή όντος ή καθορισμένου αντικείμενου: τις ιδέες.

Εδώ θα πρέπει να πάμε πιο κοντά στην περιοχή των ιδεών, δηλαδή στην υπερβατολογική, γιατί ο Κάντ επισημαίνει τις βασικές αντινομίες του καθαρού λόγου στις διάφορες περιοχές του όντος και που μ' αυτές βαθαίνει, ξεχωρίζει ολοκάθαρα τα αντιθετικά ζευγάρια που μ' αυτά θα ξεκινήσει ή νεότερη διαλεκτική.

Οι υπερβατικές ιδέες (39) του καθαρού λόγου σχηματίζουν τρεις ομάδες: την ιδέα της ψυχολογίας, όπου σ' αυτή ο καθαρός λόγος γράζει ασφαλή συμπεράσματα κι έχουμε έτσι τους παραλογισμούς του. Εδώ ο κατηγορητικός συλλογισμός θα τείνει σ' ένα αντικείμενο, που μπαίνει σαν ακαθόριστη ούσα: την ιδέα της ψυχής, που αυτό βρσκεται σε αδυναμία ν' αποδείξει την ά-

θανασία της και την πνευματικότητα της, αφού της λείπει ή έποπτεία για ν' αποδώσει τους διορισμούς της στο υποκείμενο. Ο Κάντ άπορρίπτει έδω το μεταφυσικό δόγμα της άθανασίας της ψυχής. "Αν και ή καθαρή σκέψη είναι ίκανή να διακριθεϊ από το σώμα, άπ' αυτό καθόλου δεν βγαίνει πώς ή καθαρή σκέψη μπορεί πραγματικά να ύφλισταται, να ύπάρχει χωριστά από το σώμα. Αυτό το χαρακτηριστικό του έγώ, που παρουσιάζεται σαν πράγμα άπλο κι άδιαίρετο, σύμφωνα με τον Κάντ, δεν φαίνεται να είναι έγκυρο όταν το δοΰμε σε σχέση με τη διάρκεια της συνειδησιακής μας ζωής.

Την κοσμολογική ιδέα, όταν ο λόγος με τη βοήθεια του ύποθετικού συλλογισμού μπλέκεται με τις αντίφάσεις και τις άντινομίες του καθαρού λόγου, που τελει στην έννοια της όλδτητας. Σ' αυτές τις κοσμολογικές άντινομίες ο Κάντ άποδειχνει την άδυναμία της ρασιοναλιστικής κοσμολογίας (χρησιμοποιώντας τη θέση-άντιθεση) δείχνοντας έτσι, με τρόπο έξελσου έγκυρο, πώς δυο άντιφατικές προτάσεις μπορεί να είναι το ίδιο άληθοφανεϊς. Η θέση της πρώτης άντινομίας είναι πώς το Σύμπαν έχει μια άρχη μέσα στο χρόνο κι ένα όριο στον χώρο. Η άντιθεση, άντιθετα, άποδειχνει πώς το Σύμπαν αυτό είναι άπειρο μέσα στο χώρο και το χρόνο. Η δεύτερη άντινομία βάζει σε θέση

πώς τὰ πράγματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ μέρη ἀπόλυτα ἀπλὰ καὶ πὼς δὲν ὑπάρχει παρὰ αὐτὸ ποῦ εἶναι ἀπλὸ εἴτε αὐτὸ ποῦ συγκροτιέται ἀπὸ τὰ ἀπλὰ. Ἡ ἀντιθεση ἐδῶ διακηρύχνει τὸ ἀντιθετο: τὴν ἀποψη τῆς συνέχειας. Ἡ τρίτη ἀντινομία σὰ θέση βάζει τὴν ἐγκυρότητα τῆς φυσικῆς αἰτιότητας, ὅπως καὶ τῆς αἰτιότητας τῆς ἐλευθερίας, ἐνῶ ἡ ἀντιθεση τῆς βεβαιώνει τὸ ἀντιθετο. Τελικὰ ἡ τέταρτη ἀντινομία ἀπαίτεῖ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ὄντος ἀπόλυτα καθορισμένου, ἐνῶ ἡ ἀντιθεση τὸ ἀντιθετο.

Ὁ Κάντ δὲν μπόρεσε νὰ λύσει τὸ πρόβλημα αὐτὸ καὶ περιορίστηκε μόνο νὰ τὸ θέσει, γιατί τὸ Σόμπαν, ὁ κόσμος, σύμφωνα πάντα μὲ τὸν Κάντ, ὅπως μᾶς τὸν δίνουν οἱ αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἔχουν ὑποκειμενικὸ χαρακτήρα καὶ ἐκεῖνο ποῦ κάνει τὴν ἐνδοτητὰ του, δὲν εἶναι ἡ ὑλικότητὰ του, μὰ ἀντιθετὰ ἡ ἐνδοτητὰ πηγάζει ἀπὸ τὴ λογικὴ συγκρότηση τοῦ ὑποκειμένου. Ἀπὸ δῶ ἀκριβῶς ξεπετάγονται οἱ ἀντινομίες ποῦ ἐπεσημάνε ὁ Κάντ. Καὶ τοῦτο γιατί οἱ ἀντινομίες αὐτὲς εἶναι ὀλοφάνερο, πὼς εἶναι οἱ ἀντινομίες τοῦ ἴδιου τοῦ καθαροῦ λόγου, οἱ ἀντινομίες μὲ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ὄχι μὲ τὸ "ἕτερο", ἀφοῦ τὸ ὑποκειμενὸ εἶναι ποῦ μὲ τὶς αἰσθήσεις του μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ ἔστω φαινομενικὸ κόσμο, μὲ καὶ τὸ πράγμα καθεαυτὸ μένει ἀπληροσαστο γιὰ τὸ νοητικὸ ὄργανο

νο του ανθρώπου. 'Ο άγνωστικισμός του είναι όλοφάνερος. "Έτσι οι αντιφάσεις της λογικής, είναι λάθος και παραλογισμός, άντινομίες του καθαρού λόγου κι όχι άντανάκλαση τών πραγμα-
τικών αντιφάσεων ανάμεσα στο λόγο και στον έξωτερικό κόσμο.

Την ιδέα του θεού, όπου ο καθαρός λόγος με το διαζευτικό συλλογισμό, τείνει στην άπδλυ-
τη ένδοτητα όλων τών άντικειμενων της σκέψης κι έχουμε έτσι την ιδέα του θεού είτε το ιδε-
ατό του καθαρού λόγου. 'Εδώ ο Κάντ υποβάλλει σε κριτικό έλεγχο τά έπιχειρήματα που άναφε-
ρονται στην ύπαρξη του θεού: δηλαδή την όν-
τολογική άπδδειξη, την κοσμολογική και την φυσικο-θεολογική. Το άποτέλεσμα της κριτικής αυτής είναι πώς τά προβλήματα αυτά δεν μπο-
ρουν να λυθούν άπδ το όρομο της έπιστήμης.

Παρατηρούμε έδώ το πόσο βαθειά όδηγετ τις βασικές άντινομίες ο Κάντ, έτσι που να δια-
φάνονται ξεκάθαρα και να ξεπερνά σ' αυτό κά-
θε προηγούμενη σκέψη. 'Εκφράζοντας τις συμ-
βιβαστικές κοινωνικές λύσεις στη χώρα του και ποτισμένος με την τυπική λογική σκέψη, δεν κατάφερε να όδηγήσει τις άντινομίες αυ-
τές στη διαλεχτική λύση τους. Γι' αυτό έδωσε στο ιδεολογικό έπίπεδο, στις λύσεις του, σάν άντανάκλαση στη σκέψη του, λύσεις συμβιβαστι-
κές. 'Όσοο οι θέσεις του αυτές, όλως άμ-

φιβολία, βάζουν το πρόβλημα και τις βάσεις για την άπαρχή της νεότερης διαλεκτικής και που θα οδηγήσει ΐσαμε την ιδεαλιστική διαλεκτική του Χέγκελ.

"Αν τώρα περάσουμε στην περιοχή της ιστορίας, θα παρατηρήσουμε ΐνα πεδίο καινούργιο, όπου ο Κάντ, βάζει προβλήματα που χρειάζονται διαλεκτική λύση. Στο ΐργο του: "ΐΗ ΐδέα της παγκόσμιας ιστορίας από ΐποψη κοσμοπολιτική(40)ο Κάντ θεωρεΐ πώς ο όρδος της ιστορίας ΐίναι ταυτόχρονα κι ο όρδος της φύσης: ή ΐξελιξη του ΐνθρώπου από την κατάσταση του ζώου στον ΐνθρωπο του καθαρού λόγου. ΐΟ ΐνθρωπος ΐίναι ή μόνη δημιουργία στη γη που ΐίναι προικισμένη με νόηση και ΐίναι προορισμένη να συμπληρώσει τον κρυμένο σκοπό της φύσης. ΐΟ σκοπός, το σχέδιο, ΐίναι να γίνει ΐπιτρεπτό να φανερωθούν όλες οι ΐκανότητες της φύσης, που ΐτσι αυτή δεν πραγματώνεται μόνο, μα και ξεπερνά τον ΐαυτό της. Και τοΐτο γιατί ο λόγος δεν ΐίναι τίποτΐ άλλο παρά: "...ή ΐκανότητα ΐξελιξης των κανόνων και των σκοπών, με τη χρήση όλων των δυναμειών της πολύ πέρα από το φυσικό ΐνστιχτό(41).ΐΞελ-ζει ΐδώ να παρατηρήσουμε, πώς ή φύση θελοντας να ξεπεράσει τον ΐαυτό της, δε βρίσκεται ΐπέναντι στον ΐαυτό της σαν ΐντίθεση, όπως

στο Χέγγελ, γιατί δεν καταστρέφει τον έαυτό της. Στον Κάντ ο Λόγος μπορεί να πραγματοποιηθεί και τουτό γιατί άνπροσέξουμε, αυτός δεν χωρίζεται από τη φύση και γι' αυτό ή πορεία της φύσης παρουσιάζεται σαν ένα οίκοδομημα, πού σ' αυτό όλες οι προηγούμενες γενιές πρόσφεραν για να οίκοδομηθεί και πού ή τελευταία γενιά (έδώ ή άστική κοινωνική τάξη) θα μπορούσε να κατοικήσει σ' αυτό εύτυχισμένη. Το προτσέσο αυτό είναι πραγματικό και συνίσταται στο πώς

"...ο Λόγος δεν ένεργεί ένστιχτικά, έχει άνάγκη των έμπειριών, της πρακτικής, και της πληροφορίας, για να πορευτεί προοδευτικά από τη μια βαθμίδα κατανόησης στην επόμενη βαθμίδα"(42).

Βέβαια, το ύποκειμενο της εξέλιξης δεν είναι το άτομο, μά το είδος:

"...πού μέσα σ' αυτό οι δυνάμεις της φύσης, πού τελνουν σε τελευταία άνάλυση στη χρήση του λόγου, μπορεί να εξέλιχτεί ολοκληρωτικά" (43).

Οι δυνάμεις, οι ικανότητες αυτές της φύσης, έπιδρουν σε κάθε άνθρωπο ξεχωριστά και χρησιμεθουν σαν δραστικές δυνάμεις της εξέλιξης και πού ο Κάντ τς όνομάζει "άκοινωνική κοινωνικότητα" μια διαλεχτική έκφραση πού σημαίνει:

"... την τάση του ανθρώπου να συσταίνει

μια κοινωνία, τάση που συνοδεύεται ώστεσο με μια αντίσταση γενική, που απειλεί συν-έχεια να διαλύσει την κοινωνία"(44).

Όπως διαφαίνεται πίσω από τη διαλεχτική αυτή έκφραση του Κάντ, κρύβεται στην πραγματικότητα ή πάλη του ανθρώπου με τη φύση, που αυτή ακριβώς ή πάλη τον αναγκάζει να ζει σε κοινωνία και να τείνει στην αρμονική ικανοποίηση των αναγκών του. "Αν αυτές πραγματώνονταν δίχως εμπόδια, η εξέλιξη θα σταματούσε:

"... όλα θα έμεναν αίώνια σε κατάσταση έμβρυική και αν οι άνθρωποι ήτανε εύτυχισμένοι σαν τα πρόβατα που τα οδηγούνε για τη βοσκή, δεν θα μπορούσαν διδλου να δώσουν στην ύπαρξη τους μια αξία πιο μεγάλη από την αξία των ζώων, και δεν θα μπορούσαν έτσι να γεμίσουν το κενό που έχει φυλαχτεί μέσα στο προικισμένο με λόγο Σύμπαν για αυτό το σκοπό"(45).

Έδω θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε βασικά, στα παραπάνω, μια έντονη προσπάθεια του Κάντ να εκφράσει την άστική σκέψη της εποχής του. Βέβαια στην εποχή του άκομη δεν είχε διατυπωθεί ή θεωρία του Ντάρβιν για τον άγωνά για την ύπαρξη, ούτε ή έννοια της πάλης των τάξεων και ή σκέψη του εκφράζει, σαν άντανάκλαση, άκομη τις άναρχικές, ένστιχτικές

84

και καταστροφικές δυνάμεις της άστικής τάξης της Γαλλικής Έπανάστασης την εποχή που πάλυε για την επικράτησή της.

"... 'Ο άνθρωπος, γράφει ο Κάντ, θέλει την όμδνοια, μά ή φύση ξαίρει καλύτερα αυτό που είναι τδ πιο καλό για τδ ανθρώπινο είδος. 'Η φύση θέλει την πάλη. 'Ο άνθρωπος θέλει νά ζήσει εύχάριστα και άνετα, μά ή φύση θέλει ο άνθρωπος νά ξεφύγει από την άπάθεια και από την εύχάριστη άπραξία που έργάζεται και κοπιάζει για νά βρεϊ τδ μέσο νά ξεφύγει από την έργασια αυτή κι από τδν κόπο αυτό. 'Η φύση θέλει ή νόηση του ανθρώπου νά πλουτίζεται ύσαμε νά του έπιτρέψει νά ξεφύγει από την άνάγκη νά έργάζεται" (46).

'Από τά γραφτά του φαίνεται πως ο Κάντ άναγνωρίζει τες δυνάμεις που δουλεύουν για την κίνηση της κοινωνίας και τδν άνταγωνισμό τους, μά δέν τες καταλαβαίνει κι έτσι άποδίνει ο,τι δέν έννοεϊ στη φύση. Γι' αυτόν ή φύση ζεϊ μέσα στδν άνθρωπο, κι όπως αυτή ζεϊ και κινεϊται με θέληση και προς ένα σκοπό, τδ ίδιο κι ο άνθρωπος. Μδνο που ή φύση ένεργεϊ με περισσότερη δύναμη και συνειδηση από τδν άνθρωπο, όπως π.χ. στην Έπανάσταση που θρυμματίζει τδ άτομο και τδ βάζει στην ύπηρεσία της, διαταράζει σύμφωνα με τούς σκο-

πούς της τήν καταστημένη τάξη, προκαλεῖ τήν ἀναρχία, μά πού τελικά τὸ ἔργο της στὰ μάτια τοῦ Κάντ εἶναι σωστό, γιατί:

"...ὀλιγὼς ὄλα αὐτὰ οἱ ὑπέροχες ἱκανότητες τῆς ἀνθρωπότητας θὰ κοιμώντουσαν αἰώνια, ὀλιγὼς νὰ μπορέσουν νὰ προοδεύσουν"(47).

Θὰ θέλαμε ἐδῶ νὰ ἐπισημάνουμε, πῶς μέ τήν διαλεχτική ἔννοια τῆς "ἀκοινωνικῆς κοινωνικότητας (SOCIABILITE ASSOCIALE), ὁ Κάντ προσπαθεῖ νὰ ἀνακαλύψει τίς δυνάμεις ποῦ ὁροῦν στήν ἱστορία μέ τρόπο ποῦ νὰ τίς μεταφέρει σὲ μεταφυσικό καὶ ὑπερβατικό πεδίο. "Ἐτσι ἡ φύση δέν εἶναι μόνο τὸ πρᾶγμα καθεαυτοῦ, ποῦ ὑπάρχει σύμφωνα μέ τοὺς μαθηματικούς ἀκριβεῖς νόμους τῆς νευτώνειας ἐπιστήμης. Δέν εἴμαστε μόνο ἑμεῖς, τὸ ὑποκειμένο, ποῦ πλησιάζει τῆ φύση, τὸ ἀντικείμενο, γιὰ νὰ μετρησεῖ καὶ νὰ ἐξετάσει μέ τὰ μέτρα μας καὶ τίς θεωρίες μας, μά ἀντίθετα εἶναι αὐτὴ ἡ φύση ποῦ προσαρμόζεται στὴ θέλησή μας καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀντικειμενοποιημένη θέληση ποῦ φανερώνεται μέσα στήν ἱστορία. "Ἐτσι ἡ θέληση αὐτὴ δέν εἶναι ἀτομική, μά γενική καὶ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς "ἀκοινωνικῆς κοινωνικότητας", ποῦ παρῶλο ποῦ βρῖσκεται πολλές φορές σ' ἀντίθεση μέ τήν ἀτομική θέληση, ὥστε ὅσο τὴν περιλαμβάνει. εἶναι ὀλοφάνερο πῶς ἡ ὑπερβατικὴ αὐτὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ φύση δέν εἶναι

παρά το ένστιχτο της άστικής τάξης, που γνω-
ρίζει πως ή γενική αύτή θέληση της φύσης να
ένεργήσει καλύτερα. Έτσι αύτή ή γενική θέ-
ληση δεχώς να έχει συνειδηση, άναρχικά, που
έκδηλώνεται με την ανθρώπινη τάση της "άκοι-
νωνικής κοινωνικότητας", ξεπερνώντας έμπόδια
πολεμώντας με άνταγωνιστικές δυνάμεις, ή ά-
στική τάξη βρίσκει ένστιχτικά το όρδο της ύ-
σαμε να φτάσει στο οίκοδομημα που όρθωσαν ο-
λες οι προηγούμενες γενιές και να βρεϊ την
εύτυχία.

VI. ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΚΑΝΤΙΑΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Θά δοῦμε τώρα τὰ θεμέλια τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας καὶ ἰδιαίτερα τῆ σχέση τους με τῆ διαλεχτικὴ σκέψη. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ ἔχει συσταθεῖ στὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ εἶναι σύγχρονη τῆς μεγάλης Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ἀνήκει στὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ φεουδαρχία ἀκρόμῃ ζωντανή, βρῖσκεται ὡστόσο στὸ δρόμο νὰ ἐξαφανιστεῖ καὶ νὰ δώσει τῆ θέση της στὴ σχηματιζομένη ἀστικὴ δημοκρατία (48). Μάλιστα σχετικὰ με τῆ Γερμανία ὁ Μάρξ ἔγραφε:

"Ἡ συγκρότηση τῶν διαφόρων τάξεων τοῦ λαοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο γιὰ τὴν κάθε πολιτικὴ ὀργάνωση, ἦτανε στὴ Γερμανία περισσότερο πολυπλοκὴ ἀπὸ οποιαδήποτε ἄλλη χώρα. Ἐνῶ στὴν Ἀγγλία καὶ στὴ Γαλλία ἡ ἰσχυρὴ καὶ πλούσια ἀστικὴ τάξη, ἡ συγκεντρωμένη στὶς μεγάλες πόλεις καὶ ἰδιαίτερα στὴν πρωτεύουσα, ἐκμηδένισε πέρα γιὰ πέρα τῆ φεουδαρχία ἢ τουλάχιστο, ὅπως στὴν Ἀγγλία, τὴν κατάντησε λίγες ὀλίγες σημασιὰ, ἐξωτερικὲς μορφές, στὴ Γερμανία οἱ φεουδαρχικοὶ εὐγενεῖς διατηρήσανε μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ παλιὰ τους προνόμια" (49).

Κι ὅπως θά δοῦμε, ὁ συμβιβασμὸς αὐτὸς εἶχε

τήν ιδεολογική του άπήχηση στη φιλοσοφία του Κάντ καθώς και στις συμβιβαστικές λύσεις που έδωσε σαν ιδεολογικός αντιπρόσωπος της άστικής τάξης.

Μαζί με την άποδιάρθρωση της φεουδαλικής κοινωνίας, τά συστατικά της στατικής σκέψης στηριγμένα πάνω στην τυπική λογική, άποδιάρθρώνονται κι αυτά. "Αν παρδλα αυτά έξακολούθουσε νά κυριαρχεί τδ στατικό άντικρυσμα του ιδσμου κι άντι για τή διαλεχτική νά φτάνουμε στο μαθηματικό και μηχανιστικό κοσμοειδωλο, ώστόσο την έποχή εκείνη άρχίζουν νά θεωρούν την καθαρή λογική άγονη. Το στατικό άρχίζει πρώτα νά δίνει τή θέση του στο δυναμικό. Ή κίνηση άντικαθιστά την άκίνησια, μά άκόμα δε πρόκειται για κίνηση άνάμεσα στα άντιθετα, για μεταβολή και γένεση παρά μόνο κίνηση στο χώρο, ή έναλλαγή της ένωσης και του χωρισμού άμετάβλητων στοιχείων. Με την άποψη αυτή άρχίζει και ή αναγέννηση της άτομικής θεωρίας του Δημόκριτου κ.ά. Ώστόσο τά άντιθετα άκίνητα δεν γίνονται διαλεχτικές έννοιες, άντιθετα έπικρατεί ή άρχή της "συνέχειας"στη θέση των "πηδημάτων".

Τδ φαινόμενο αυτό βέβαια έχει την έξήγησή του. Στη διάρκεια του σχηματισμού της καινοβργίας, άστικής, κοινωνίας στη Γαλλία και στην Άγγλία, τδ φαινόμενο αυτό της πορείας

της σκέψης, βρίσκεται σαν έκφραση στις σε άνοδο επαναστατικές μορφές, κοινωνικές και πολιτικές, που έφτασε από τα κάτω είσαμε και σ' αυτήν την άρνηση και την κριτική του υπάρχοντος καταστημένου. Πάνω σ' αυτό ο Ένγκελς θα γράψει:

"Θρησκεία, φυσικές έπιστήμες, κοινωνία, πολιτεύμα, όλα παθαίνουν την πιο άπιστευτη κριτική, όλα όφειλουν να παρουσιαστούν εμπρός στην κριτική του λόγου, να δικαιώσουν την ύπαρξή τους ή να πέσουν να ύπάρχουν" (50).

"Όμως όπως είναι φυσικό, ή γενική και αποφασιστική νίκη της άστικής τάξης, μετάτρεψε το δυναμικό αυτό αντίκρουσμα, στο ιδεολογικό πεδίο, αντί στην ύλιστική διαλεκτική, πρώτα στο μηχανικό κοσμοεπίδωλο, όπου ή κίνηση και ο κόσμος ξεδιπλώνεται σύμφωνα με τους αιώνιους νόμους και ύστερα στην ιδεαλιστική διαλεκτική, όταν με την πρόοδο της έπιστήμης φάνηκε πως το μηχανιστικό κοσμοεπίδωλο χρεωκοπούσε.

Στη Γερμανία, αντίθετα, που "ή επανάσταση συμπληρώθηκε όχι στην πραγματικότητα, μά μέσα στα πνεύματα" ή φιλοσοφία του Κάντ γράφει ο Μάρξ, είναι ή γερμανική θεωρία της Γαλλικής επανάστασης κι όφειλε πολύ φυσικά αυτή ή θεωρία να είναι διαλεκτική.

"Ἡ Γερμανία, γράφει ὁ Μάρξ, ἀκολούθησε τὴν ἐξέλιξη τῶν σύγχρονων λαῶν μὲ τὴν ἀφαιρεμένη μόνον δραστηριότητα τῆς σκέψης, ὥστε νὰ παίρνει ἐνεργητικὸ μέρος στὶς πραγματικὲς μάχες γιὰ τὴν ἐξέλιξη αὐτή..."(51).

Βέβαια ἡ μορφή αὐτὴ τῆς κατάστασης πραγμάτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ποὺ ἀντανάγκεται καὶ σχηματίζει τὴ σκέψη τοῦ Κάντ, πρέπει νὰ γίνῃ ἀντικείμενο εἰδικῆς μελέτης. Ἐδῶ ἀρκεῖ νὰ ποῦμε πῶς αὐτὸ τὸ μεγάλο σταυροδρόμι τῆς ἱστορίας, ἀνάγκασε τὸν Κάντ, νὰ πάρουν θέση ὅτῳ σύστημα τοῦ τὰ πρὶν ἀντιθετικὰ προβλήματα, νὰ τὰ ἀντιμετωπίσει καὶ νὰ προσπαθῆσει νὰ κἀνει τὴ σύνθεσή τους.

Ἡ ὀλοκληρὴ ἡ Καντιανὴ φιλοσοφία γυρίζει γύρω ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό: νὰ βρεῖ τίς δυνατοότητες τῆς ἐνοποίησης μερικῶν θέσεων, ποὺ ἀνήκοντας σὲ δύο διαφορετικοὺς κόσμους, συγκρίνονται ἀκριβῶς στὶς ἱστορικὲς αὐτὲς στιγμὲς τῆς ἐποχῆς του. Δηλαδή ἡ μεγάλη του διάνοια ἀντιμετωπίζει: τὸν ρασιοναλισμὸ, ραφιναρισμένη ἔκφραση τοῦ φεουδαλικοῦ κόσμου στὴν παλαιότητα του, τὸν ἐμπειρισμὸ, ποὺ ἔχει ἤδη συσταθεῖ μέσα στὰ πλαίσια τῆς καινοῦργιας κοινωνικῆς δομῆς καὶ ἀρχίζει νὰ γίνῃ γνωστὸς, τὸν ἰδεαλισμὸ, τυπικὴ ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς δομῆς ποὺ βασίζεται στὴν ἀντίθεση προνομιούχων καὶ μὴ-προνομιούχων καὶ τὸν ύλισμὸ, ποὺ

πού ή σημασία του γινότανε όλο και πιο ση-
μαντική.

"Όταν ό Κάντ, γράφει ό Λένιν, παραδέχεται
πώς οί παραστάσεις μας ανταποκρίνεται σε
κάτι πού βρσικεται έξω άπό μās κάποιο πρά-
γμα καθεαυτο, τότε ό Κάντ είναι ύλιστής.

"Όταν διαλαλεϊ πώς αύτο το πράγμα το κα-
θεαυτο είναι άπρδσιτο στη γνώση μας, πώς
είναι ύπερβατικό, έξωκοσμικό, ό Κάντ εί-
ναι ιδεαλιστής"(52).

'Ακόμη έπεξεργάστηκε, ό Κάντ, μια σειρά ά-
πό άντιθέσεις, όπως: άντικειμενικότητα- ύπο-
κειμενικότητα, άναγκαιότητα-έλευθερία, μηχαν-
ικισμός-όργανικισμός κ.ά. με μεγάλη εύρύτη-
τα, όννοντας σ' αύτές καινούργια σημασία.

Οί ιστορικοί τής φιλοσοφίας όπως π.χ. ό Ζ.
Σεβαλιε(53) πού έξηγοϋν τον Κάντ, μόνο άπό
τις ιδεολογικές έπιδράσεις του καιροϋ του,
δηλαδή μόνο άπό το πνευματικό έποικοδόμημα,
άναγνωρίζουν πώς βρσκουν σ' αύτον έπιδράσεις
άπό τή μεσαιωνική φιλοσοφία, μα και του άνα-
γνωρίζουν ταυτοχρονα πώς άντιπροσωπεύει το
πέρασμα σε μια καινούργια μορφή σκέψης. Κι
αύτο βέβαια είναι σωστο ΄εσαμε ένα σημεϊο,
γιατι ό Κάντ κρατάει άπό το "λουθηρανισμό",
μια διπλή θέση: Το φορμαλισμό τής σκέψης πού
ό Δούθηρος κληρονόμησε άπό το νομιναλισμό
του "Οκκαμ(54) πού σ' αύτον τον τελευταϊο πα-

ρατηρούμε τή διάκριση ανάμεσα στο αίσθητό και το νοητικό, που όμως τήν εφαρμόζει μόνο έπάνω στο αντικείμενο τής παράστασης κι όχι στο πραγματικό αντικείμενο. Δεύτερο: κρατάει έναν απόλυτο ντεντερμινισμό μέσα στη φύση ή τή φαινομενική τάξη, που διαποτίζεται με τήν ανάλλαξη κι αιώνια θελήση του θεού και που σύμφωνα με το Λούθηρο, είναι άσυμβιβαστη με τήν έννοια τής έλευθερίας, μά που ο Κάντ τή μεταθέτει σ'ένα άλλο επίπεδο, έξω από τον κόσμο τής έμπειρίας "σαν άπλή έγγυση τής πραγματικότητας του ήθικου νόμου, που προϋποθέτει τήν έλευθερία" (55). Δεν είναι μόνο αυτές οι έπιδράσεις, γιατί ο Κάντ άκδη άνδρώθηκε μέσα στη ρασιοναλιστική φιλοσοφία του Δέκμπνιτς και του Βόλφ, μυήθηκε και στην έπιστήμη του Νεύτωνα καθώς και στη φιλοσοφία του Χιούμ και του Ρουσσώ. "Έτσι ή τριπλή άύτη έπίδραση του Κάντ είχε βέβαια βαθεία άπήχηση στη σκέψη του, μά αυτά όλα όσο σπουδαία κι αν είναι έχουν περιορισμένη σημασία. "Όσο κι αν ο ίδιος ο Κάντ λέει πώς ο Χιούμ είναι που τον ξύπνησε από τον δογματικό του ύπνο, πολύ περισσότερο από τον Χιούμ, είναι τά κανόνια που γκρέμισαν τή Βαστιλλή. 'Η άνάγνωση ενός βιβλίου δεν άρκει για ένα ξύπνημα, αν ο ίδιος δεν είχε έμπειρίες από τήν κοινωνική πράξη και τήν άντανάκλασή της στη σκέψη του.

Κι ἐδῶ ἀκριβῶς ἔχουμε τὸ φανέρωμα σὲ μιὰ κο-
μοῦστορική ἐποχή μιᾶς καινούργιας κοινωνι-
κῆς τάξης καὶ δομῆς. (56).

Οἱ πηγές τοῦ συστήματος τοῦ Κάντ, βρῖσκον-
ται πᾶνω σὲ δύο διαφορετικὰ πεδία καὶ ἴσαμε
τὸ τέλος ἡ Καντιανὴ θέση εἶναι κηλιδωμένη ἀ-
πὸ τὸν ντούαλισμό. Ἡ φιλοσοφικὴ διάνοια τοῦ
Κάντ ἀναζητᾷ τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἰσορροπία ἀ-
νάμεσα στὸ ρασιοναλισμό καὶ τὸν ἐμπειρισμό
καὶ κἀταλήγει πᾶνω στὸ πεδίο τῆς γνώσης σὲ
συμβιβασμό μὲ τὴν: κριτικὴ γνώση. Τὸ ἴδιο ἀ-
νάμεσα στὸν ἰδεαλισμό καὶ τὸν ὕλισμό ὁ συμ-
βιβασμός βρῖσκεται στὸν κριτικὸ ἰδεαλισμό μὲ
τὴν ἀβέβαιη θέση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. "Ἐ-
πειτα ἀνάμεσα στὴν κλασικὴ ἀντικειμενικότητα
καὶ τὴν ὑποκειμενικότητα, συλλαβαίνει μιὰν
ἄλλη καινούργια ἀντικειμενικότητα, μέσος ὅρος
ἀνάμεσα στὶς δύο παραπάνω ἀντίθετες ἔννοιες.
Ἄνάμεσα στὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴν ἐλευθερία
παρεμβάλλει τὴ σκοπιμότητα.

Ἄπὸ τὴν ἀποψη τῆς δομῆς τοῦ ὁ κριτικισμός
δὲν φανερώνεται παρὰ σὰν μιὰ νόηση ζωντανή
καὶ ἄγρυπνη, ποὺ ἐξετάζοντας τὶς ἀντίπαλες
θέσεις καὶ ψάχνοντας γιὰ συμβιβαστικὲς λύ-
σεις: ἡ κριτικὴ νόηση πᾶνω στὸ πεδίο τῆς μά-
χης, δὲν παρουσιάζεται σὰν ἀντιμαχόμενη καὶ
εἶναι περισσότερο στατικὴ, σὰν νὰ βρῖσκεται
τοποθετημένη πᾶνω ἀπὸ τὶς συμπλοκὲς. Κάπου ὁ

ὁ Ὀρτέγκα υ Γκασέτ ἔχει γράφει πῶς ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ εἶναι φιλοσοφία "παζαρέματος", ἀμφιταλάντευσης, φιλοσοφία τοῦ ἐμπορίου. Θὰ εἶχε δίκιο, ἂν μ' αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμὸς ἤθελε νὰ δεῖξει τὴ "διαπραγματευτικὴ" ἀποψη δῶλων τῶν Καντιανῶν ἀφειτηριῶν. Ἡ στάση αὐτῆ, ποῦ ἐμπόδισε τὸν Κάντ νὰ δώσει ἀποφασιστικὴ μορφή στὸ σύστημά του, χαρακτηρίζει ὀδυκλήρη τὴ φιλοσοφία του.

Αὐτὸ ἐξηγεῖ ἐπίσης τὴν ἀπουσία ὀλοκληρωμένου δομικοῦ χαρακτήρα στὸν Κάντ, ποῦ ἔτσι ἕσαμε τὶς μέρες μας, ὁ κριτικισμὸς παραμένει ὁ ἀντίποδας σὲ κάθε συστηματικὰ οἰκοδομημένη φιλοσοφία. Μ' ὅλες τὶς προσπάθειές του ὁ Κάντ δὲν κατάφερε νὰ σχηματίσει ἕνα ἐνοποιημένο φιλοσοφικὸ σύστημα στὴν κλασικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Ὅλοι οἱ φιλοσοφοὶ εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ ξεκινήσουν ἀπὸ τὸν Κάντ, μὰ κανένας ὅταν θέλει νὰ οἰκοδομήσει δὲν παραμένει στὸ ἔδαφος του.

Ὁ Κάντ, ὁ ἄνθρωπος ποῦ φανερώθηκε σὲ μιὰ σημαντικὴ κάμπη τῆς ἱστορίας, μᾶς δίνει ὁ ἕδιος τὸ τυπικὸ παράδειγμα, μιᾶς τραγικῆς πεπολοθῆσης γιὰ ἀνάγκη ἐνδοτητας. Ἡ κατάσταση τῆς ψυχῆς του ἔχει πολὺ καλὰ ἐκφραστεῖ ἀπὸ ἕνα μεγάλο συγκαιρινὸ του, τὸν Γκαῖτε, δηλαδὴ πῶς στὸν Κάντ, ὁ οὐσιαστικὸς του χαρακτήρας ἦτανε τὸ τραγικὸ αἴσθημα τῆς ἀρμονίας.

θα λέγαμε ακόμη πώς η κριτική νδηση του Κάντ έργαστηκε πάνω στα νοητικά έρεβπια της προηγούμενης σκέψης και ταυτοχρονα στη συνάθροιση καινούργιων ύλικών, που θα χρησιμοποιήσει και που με τη σειρά τους θα τά χρησιμοποιήσουν οι ρομαντικοί ιδεαλιστές.

Το μόνο που έκανε άπέναντι στη διαλεκτική, ήτανε όχι να την πραγματώσει, μά να την προετοιμάσει, όπως το ξαναείπαμε. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε: ήτανε άναγκασμένος να προετοιμάσει τη διαλεκτική γιατί η παρουσία του στο σταυροδρόμι της ιστορίας, όπου συναντιώνται οι θέσεις και οι άντιθέσεις, τον άναγκασε να άναζητήσει, αν όχι να βρει, μιάν άποψη για την κατανοηση της ύπαρξης πιδ πλατειά από κελνη της τυπικής λογικής. Έτσι ύπογράμμισε, όπως είδαμε, τον άντιφατικό χαρακτήρα μερικών θεμελιακών έννοιών και άναγκάστηκε να τις περιλάβει σε μιá σύνθεση. Εί-δε πώς οι έννοιες διαρθρώνονται με τη μορφή τριπτύχων και έπινδισε πολυάριθμους συνδυασμούς τους. Κι όπως γράφει ο Λένιν:

"Το ούσιώδες χαρακτηριστικό της φιλοσοφίας του Κάντ είναι πώς συμφιλώσε τον ύλισμο και τον ιδεαλισμο, έκανε ένα συμβιβασμο άναμεσα στον ένα και στον άλλο, σύνένωσε σε ένα ένιατο σύστημα δυο φιλοσοφικά ρεύματα διαφορετικά και άντίθετα" (57).

Πολλοί κατηγοροῦν τὸν Κάντ πῶς ὅθεν μπόρεσε νὰ συστήσει μιὰ δυναμικὴ σχέση ἀνάμεσα στὲς τριάδες ποὺ βρίσκονταν στὸν πίνακα τῶν κατηγοριῶν του. Δένε πῶς ἡ Καντιανὴ σκέψη εἶναι ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ στατικὴ καὶ γι' αὐτὸ ὀχιῶς ἀμφιβολία εἶναι ὑπεύθυνα τὰ φεουδαλικά φιλοσοφικά κατάλοιπα ποὺ ἔχουν παλῆει σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐπεξεργασία καὶ φιλοσοφία του ποὺ ἔτσι τῆς ἔδωσαν στατικὴ ἄποψη. Ὅμως θὰ ἦτανε ὀλδτελα λαθεμένο νὰ βεβαιώσουμε πῶς ἡ φιλοσοφία του εἶναι μόνο στατικὴ, γιὰτὶ ὀπως εἶδαμε ὁ Κάντ, εἰσάγει τὴν ἔννοια τοῦ ὀργανικοῦ μέσα στὸν κόσμο τῆς σκοπιμότητας καὶ τοῦ ἀποδίνει τὴν κίνηση σὰν τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ του.

Παρουσιάζεται ἔτσι ὁ Κάντ, σὰν ὁ τυπικὸς ἀντιπρόσωπος τῆς ἐπαναστατικῆς κοινωνικῆς δομῆς τῆς ἀστικῆς τάξης πραγμάτων στὴ χώρα του ὀδιαιτέρω. Γι' αὐτὸ τὸ στατικὸ πρέπει, νομίζουμε, νὰ θεωρηθεῖ σὰν τὸ δευτερεῦον στὴ σκέψη του στοιχεῖο. Ὁ Κάντ βρέθηκε μπροστὰ σὲ διὰφορα ὀλικὰ ποὺ ἀνήκαν ταυτὀχρονα στὸ παρελθὸν καὶ στὸ παρὸν καὶ ἀναζήτησε τὴ μέθοδο ὀδιαιτέρω γιὰ νὰ τὰ μεταμορφώσει καὶ νὰ τὰ μεταπλάσει γιὰ τὸ μέλλον. Ἡ μόνη μέθοδος ποὺ χρησιμοποίησε ἀπὸ τὴν ἀρχή, εἶναι ἡ κριτικὴ ἀνάλυση, ποὺ τῆς ἔδωσε "ἐπιφυλαχτικὰ" χαρακτηριστὀρα κατευθυντήριας ἀρχῆς, ἐπιφυλαχτικὀτητα

τα που ήτανε αναγκαία μπροστά στα πολλά έμ-
πόδια που διαισθανότανε, έμποδια από δυσκο-
λίες άξεπέραστες.

Είναι γεγονός πως όλοι οι φιλοσοφοι που ά-
νηκουν στη μεταβατική έποχή στα νεότερα χρό-
νια (Ντεκάρτ, Βάκων κλπ.), προσπαθούν στη φι-
λοσοφία τους, πριν άπ' όλα, να βρούν μια μέθο-
δο καινοοργία. "Έτσι μπροστά σ' αυτήν την έ-
ξαιρετικά δύσκολη κατάσταση ή στάση του Κάντ
είναι καθαρή: χρησιμοποίησε άφοϋ τελειοποίη-
σε στον πιο μεγάλο βαθμό την άρχαία μέθοδο
της σκέψης, δηλαδή τη σκέψη της τυπικής λο-
γικής και παρόλο που τα άντικείμενα του έξω-
τερικου κόσμου του δείχνουν την άντιφατική
τους φύση, αυτός βαθάλνει άκδη περισσότερο
της άντιφάσεις αυτές από την άποψη της τυπι-
κής λογικής.

"Έτσι: ή άντίθεση έγω και έξωτερικος κό-
σμος είναι άντίθεση άξεπέραστη: δηλαδή άνά-
μεσα στην καθαρή συνείδηση είτε της συνείδη-
σης στον έαυτο της και στον έξωτερικό κόσμο
θεωρημένου σαν πράγμα καθεαυτο. Άκδη σκέπτε-
ται: την ένδοτητα στον έαυτο της και την πολ-
λαπλοότητα στον έαυτο της και έτσι συνέχεια.
'Η άναλυτική πορεία όδηγημένη από την τυπι-
κή λογική, ήτανε ή κατευθυντήρια γραμμή του
Κάντ κι αυτό τον έμπόδισε να πλησιάσει κάπως
τη διαλεχτική. Στη θέση της άντίθεσης: της

98

συνειδησης στον εαυτο της (σαν ἄδεια ἔννοια ἀπο κάθε πραγματικότητας) και στο πράγμα καθεαυτο (ἀντίθεση που χωρίζει το πνεῦμα ἀπο την πραγματικότητα), ὄφειλε να ἀντιληφτεῖ τη μιὰ και μόνη συγκεκριμένη πραγματικότητα που ποτε εἶναι συνειδηση και ποτε πράγμα καθεαυτο. Στη θέση της καθαρῆς ἐνότητας και της καθαρῆς πολλαπλότητας ὄφειλε να ἐπισημάνει τη διαλεχτική διάρθρωση, που ἐξασφαλίζει το ἀναγκαῖο πέρασμα της ἐνότητας στην πολλαπλότητα και το ἀντιστροφο, προτσέσο που τελικὰ ἀπορροφιέται μέσα στην ὁλότητα.

Ὁ Κάντ κλεισμένος μέσα στην τυπικὴ λογικὴ του Ἀριστοτέλη, δέν μπορεσε να δεῖ τον κοσμο στην ὀργανικὴ του πολλαπλότητα, στο γινεσθαι του και στις ἀντιφάσεις του, εἴτε ἂν τον ἀντιλήφθηκε σε μιὰ δοσμένη στιγμή τον ἀνάλυσε ἴσαμε να τον φτάσει σε τυπικὲς ἔννοιες, ὅπου ἡ ἀντίθεση εἶναι περιορισμένη.

Ἔτσι ὅλα του φαίνονται να δειχνουν πῶς ἡ ἀστικὴ κοινωνία, ἡ κοινωνία του καθαρῶ λόγου θὰ πραγματωθεῖ, μὰ δέν μπορεῖ ἀκόμη να προεξοφλησει την ὀλοκληρωτικὴ της πραγμάτωση. Το να προβλέψει την πραγμάτωση αὐτὴ με βεβαιότητα ἀπόλυτη, σημαίνει σύμφωνα με τον Κάντ, να κάνει κατάχρηση του λόγου, ὅπως ἀκριβῶς ὁ λόγος κάνει κατάχρηση, ὅταν θέλει να ἀναγνωρίσει την πραγματικότητα της ιδέας

τοῦ θεοῦ, τοῦ ἄπειρου καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Γιατὶ ἡ πραγματικότητα τῆς κοινωνίας οἰκοδομημένης πάνω στὸ λόγο, εἶναι: "πράγμα στὸν ἑαυτὸ του", ἕνας ὑπερβατικὸς κόσμος τοῦ τοῦ ἀνθρώπινου γένους "δὲν μπορεῖ νὰ πραγματώσει σὲ τελευταία ἀνάλυση" καὶ τοῦτο γιατί ὁ ἄνθρωπος, ποὺ τείνει νὰ τὴν πραγματώσει δὲν εἶναι ἕνα ὄν ἀπὸ καθαρὸ λόγο, μὰ ἕνα ζῶο μὲ λόγο προικισμένο.

Ἡ ἱκανότητα τῆς γνώσης τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή τῆς ἀστικής κοινωνίας, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ φτάσει στὲς τελευταῖες λύσεις καὶ σκοποῦς τῆς, ὀφείλει νὰ συγκεντρωθεῖ στὴν πραγμάτωση μερικῶν καθορισμένων σκοπῶν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει μπροστὰ ἂν δὲν τοὺς ἐκπληρώσει. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς ἔγιναν τὸ ἔργο τοῦ Φίχτε, τοῦ Σέλλινγκ καὶ τοῦ Χέγκελ.

VII. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ν.Ι.Μπούσουλα, Πλάτωνος Φύληβος, ἔκδ. Ἐγνατία, 1978.
2. Κ.Γεωργούλης, Ἀριστοτέλους Πρώτη Φιλοσοφία, 1934, πρόλογος σ. LXXVI κέξ. Βλ. στό ἴδιο ἔργο καί γιά συνάντηση Κάντ-Πλάτωνα, - σ. ΧLIY. Βλ. καί Σπ. Ἀνεμογιάννη-Σιναυίδη Ἐνδεξιεις γενετικῆς παραγωγῆς τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν, Ἀθήνα, 1976.
3. Φ. Ἐνγκελς, Ἀντι-Ντύριγκ, σ. 193-210.
4. Δ.Γληνός, Πλάτωνα Σοφιστής, 1971, σ.187, Βλ. καί "Φύληβος" 58 Α καθώς καί "Σοφιστής" 258 Β κέξ. καί 248 5-6, καθώς καί Κ.Βουδούρης, Πλατωνική φιλοσοφία, Ἀθήνα 1976
5. Δ.Γληνός, ὀ.κ. σ. 189, 7.
6. Δ.Γληνός, ὀ.κ. σ.189 καί σ. 271, ὑποσ.83. Βλ. καί "Παρμενίδης" 133,6,Ε, ὅπου βρισκόμαστε μπροστά σέ χαρακτηριστική κερύκτιση γιά τό πόσο μεγάλη ἐπίδραση ἔχει ἡ κοινωνική τοκοθέτηση τοῦ διανοητῆ στή διαμόρφωση τῆς φιλοσοφίας του. Ὁ Πλάτωνας, ἔχοντας γιά "πρότυπο", σάν ἀντανάκλαση στή συνείδηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τῆς ἐποχῆς του, δηλαδή τήν ἀγεφύρωτη σχέση ἀνάμεσα στούς κυρίους καί δούλους, δείχνει πῶς οἱ ἰδέες συσχετίζονται μόνο μεταξύ τους, ἐνῶ εἶναι ἀγεφύρωτες μέ τά αἰσθητά ὄντα.
7. Δ.Γληνός, ὀ.κ. σ. 8.
8. Κ.Γεωργούλης, Πλάτωνος Συμπόσιον, 1939, σ.4
9. Ἀριστοτέλους, Τοτικά, Α1, 100α22, Ζ15, 1039 β, 27-1040 1, Ε2, 1026 27-1040 1. Βλ. καί Ἀναλυτ. πρότ. Α30, 46α9, Β23, 68β 10. Βλ. καί περί ψυχῆς Α1, 403 2. Βλ. καί J.Chevalier Histoire de la pensèe, (t.IV) t.I, p.302.
10. Γιά τή λογική τῶν Στωικῶν βλ. Η.Scholz, Esquisse d'une histoire de la logique, éd. Aubier, 1968, p.58-64. Βλ. καί Θ.Βορέα, Λο-
101

- γική, 1932, σ. 19, όπου και σχετική κλού-
σια βιβλιογραφία.
11. Πλωτίνου, Ἐννεάδες (πού τῆς ἔνωσε σέ 6 ὁ Πορφύριος τό 298). Γιά τό Ἔνα βλ. III, 3 (48) 1, 8-12 καί IV, 4 (28) 38, 17-18 κα-
θώς καί VI, 2 (43) 11, 26 καί VI, 5, 12 καί
7, 37 κ.ά., ἐδῶ μᾶς θυμίζει τό: "ἐκ πάντων
ἓν καί ἐξ ἑνός τά πάντα" (ἀπ. 10) τοῦ Ἡ-
ράκλειτου. Βλ. καί E. Bréhier, Plotin. En-
neades (texte établi et traduit par Em-
mille Brehier, t.I-VI, Paris, éd. Les Belles
lettres, 1924-1928 καθώς καί E. Brehier, La
philosophie de Plotin, Paris 1928.
  12. Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης (τέλος τοῦ 5ου ἀρ-
χή τοῦ VI αἰώνα). Βασικά βλ. Corpus areo-
pageticum (de Gandillac et Losski), éd. Au-
bier, 1944.- R. Roques, L'Univers Dionysian
éd. Aubier, 1954. Βλ. καί Κ. Γεωργούλη, Ἰ-
στορία τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, 1975, σ.
649-665.
  13. Ἡ διαλεχτική τοῦ Ἡράκλειτου βρῖσκεται ἀ-
σφαλῶς πλο κοντά στή γνήσια τή διαλεχτική
γιατί κατακλιάνεται μέ τόν συγκεκριμένο κό-
σμο.
  14. Βλ. Κ. Γεωργούλη, ὁ.π. σ. 562-564. Πρβλ. κα-
τά Πρόκλον, Σχόλιον Τιμαίου, 205α, ὅπου ἡ
διαφορά Ἰάμβλιχου-Πλωτίνου. Οὐσιαστική ἡ
διαφορά: βλ. γι' αὐτό Πρόκλος, ὁ.π. 252ε πώς
τό Ἐν-Νόηση-Ψυχή τοῦ Πλωτίνου στόν Ἰάμ-
βλιχο γίνονται Ἐῖναι-Ζωή-Νόηση ἔτσι γίνε-
ται ἀντικατάσταση ἐννοιῶν μέ τό πραγματι-
κό συγκεκριμένο. Βλ. καί E. Bréhier, Ἰστο-
ρία τῆς φιλοσοφίας, 1957, σ. 345 κέξ.
  15. Hippolyte de Rome, Traité contre hèresiēs
(φιλοσοφοῦμενα), par P. Nautin, éd. du Cerf,
1949, Βλ. καί Κ. Γεωργούλη, ὁ.π. σ. 588-599
  16. Γιά τόν P. Abélard, βλ. E. Gilson, Héloïse et
Abelard, Etudes sur le Moyen âge et l'uma-
nisme, éd. Vrin, 1938 καθώς καί J. Chevali-
er, ὁ.π. τ. II, σ. 207-221 καί σ. 278 ὅπου:
σχετική βιβλιογραφία.

17. Γιά τόν Albert le Grand, βλ. A. Garreau, Saint Albert le Grand, éd. Desclée, 1932, καθώς καί J.Chevalier, ὀ.π. τ.ΙΙ, σ. 306-307 καί σ. 372 ἡ σχετική βιβλιογραφία.
18. Γιά τόν M.Eckhart, βλ. Traites et sermons (γαλλική μετάφραση μέ εἰσαγωγή τοῦ M. de Gandillac), éd. Aubier, 1942.βλ. καί J.Chevalier, ὀ.π. τ.ΙΙ, σ. 451-463 καί σ.556 ἡ σχετική βιβλιογραφία.
19. Nicolas de Cuse, La docte ignorance (γαλλική μετ. ἀπό τόν L.Moulinier) éd.Alcan, 1930, καθώς καί Oeuvres Choisies (γαλλική μετ. ἀπό τόν M.de Gandillac) éd. Aubier, 1942. βλ. καί L.Febvre, Combat pour l'histoire, éd. Colin, 1953, p. 276.βλ.ἐπίσης J.Chevalier, ὀ.π. τ.ΙΙ, σ. 533-538 καί βιβλιογραφία σ. 563.
20. Γιά J.Böhme, βλ. J.Chevalier, ὀ.π.τ.ΙΙ,σ. 640 καί ὑπ. 1 καθώς καί τ. ΙΙΙ, σ.726 καί σ. 820-821.
21. Im.Kant, Critique de la raison pure, éd. Alcan, 1950, p. 86. Πρβλ. καί τήν Ἑλληνική μετ. ἔκδ. Ἀναγνωστῶδη, 1976, σ. 81.
22. Henri Dussort, L'école de Marbourg, éd.PUF 1963, βλ. ἰδιαίτερα σ. 129 κέξ.
23. Ε.Παπανούτσου, Γνωσιολογία, 1954, σ.20-28 καί 382,414 καθώς καί Χ.θεοδωρίδη,Εἰσαγωγή στή φιλοσοφία, 1965 σ.156 κέξ. καί 169.
24. Naturgeschichte und Theorie des Himmels, 1755.
25. Φ.Ἐνγκελς, Ἀντι-Ντύριγκ, σ. 79-80.
26. Versuch den Begriff der negativen Grössen in die Weltweisheit einzuführen, 1763.
27. Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft, 1786.
28. J.Herder, Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité (184-87), ἀρχικά, γιά 18 χρόνια μαθητής τοῦ Κάντ, ὕστερα καίτω ἀπό τήν ἐκτίδραση τοῦ Diderot καί Lessing, ἄφησε τή φιλοσοφία τοῦ Κάντ καί ἐμπνευσμένος ἀπό Σπιννοζικέσ ἀπόψεις κάνει κριτική στόν

- πρώην δάσκαλό του μέ τό παραπάνω έργο .
29. "Κριτική τής κρίσης", άφιερωμένο στή διδα-
σκαλία για τήν τελεολογική γνώση. Έδω ά-
ναφέρεται στό όργανικό, στό σκοπό καί στό
ώρατο.
  30. I.Kant, Logique, éd. Vrin, 1976, p. 14.
  31. I.Kant, ό.π. σ. 15.
  32. I.Kant, ό.π. σ. 16 καί 166, ύπ. 10.
  33. I.Kant, ό.π. σ. 15.
  34. I.Kant, ό.π. σ. 16.
  35. I.Kant, ό.π. σ. 166.
  36. I.Kant, Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου, (ύπερ-
βατολογική λογική, 1ο μέρος).
  37. I.Kant, ό.π. ύπερβατολογική λογική, είσα-
γωγή, βλ. καί J.Chevalier, ό.π.τ.III,σ.606
  38. I.Kant, 'Υπερβατολογική διαλεκτική, I,300
  39. Βλ.J.Chevalier, ό.π. τ.III, σ.605καθώς καί
'Ιστορία τής φιλοσοφίας, 'Η καντιανή έκα-
νάσταση, έκδ. 'Εθν.Τραπ.'Ελλ.1978,σ.49-55
  40. I.Kant, Idee zu einer allgemeinen Geschi-
chte in weltbürgerlicher Absicht, 1784,
(γαλλική μετ. Idées d'une histoire univer-
selle au point de vue cosmopolite, Paris,
1934).
  41. I.Kant, ό.π. σ. 32.
  42. I.Kant, ό.π. σ. 72.
  43. I.Kant, ό.π. σ. 114.
  44. I.Kant, ό.π. σ. 161.
  45. I.Kant, ό.π. σ. 174.
  46. I.Kant, ό.π. σ. 181.
  47. I.Kant, ό.π. σ. 193.
  48. Βλ. στή Σύνομη 'Ιστορία τής φιλοσοφίας,
ΕΣΣΔ, 1963, για Κ.Μάρξ-Φ."Ενγκελς, σ. 897
  49. Σύνομη 'Ιστορία τής φιλοσοφίας τής ΕΣΣΔ,
σ. 265-269.
  50. F.Engels, Socialisme Utopique et Sociali-
sme scientifique, éd. Moscou, 1972, p. 1.
  51. Σύνομη 'Ιστορία τής φιλοσοφίας τής ΕΣΣΔ,
σ. 424.
  52. Β.Λένιν, "Απαντα, τ. 14ος σ.
  53. J.Chevalier, ό.π. τ.III, σ. 519-651.

54. J.Chevalier, ὄ.π. τ. II.σ. 488-504.
55. J.Chevalier, ὄ.π. τ. III, σ. 581.
56. Π.Βρανύτσκι, 'Ιστορία τοῦ Μαρξισμού(τ.ΙΙ)
τ.Ι, 1976, σ. 19 κέξ.
57. Β.Λένιν, 'Υλισμός καὶ ἐμπειροκριτικισμός
19 , σ.

ΥΙΙΙ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α. Έργα τοῦ Κάντ μεταφρασμένα σιτά γαλλικά:

1. Critique de la raison rure (tr. Tremesaygues et Pacaup) 3ème éd. Pari , 1912.
2. Critique de la raison pratique, (tr. Picavet) Paris 1912.
3. Fondément de la mētaphysique des moeurs, (tr. Lachelier), Paris, 1911. Καί έλληνική μετάφραση από Ν.Δ. Κορκοφύγκα, 'Αθήναι 1937 (Ι. Οί άρχές τής μεταφυσικῆς τών ήθών).
4. Critique du jugement (tr. Gibelen), Paris 1928.
5. Principes mētaphysiques de la nature (tr. Andier et Chewannes) Paris, 1928.
6. Idées dune histoire universelle au point de vue cosmopolite, Paris, 1934.
7. Opus postumun (textes choisies et tr. par J. Gibelin) éd. Vrin, 1950.
8. Critique de la raison pure, éd. Alcan,
9. La raison pure (textes choisies et présentés par Fl. Khodoss) 1967.
10. Logique (tr. par Guillermit) éd. Vrin, 1979.

β. Έργα τοῦ Κάντ σιτά έλληνικά:

1. Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου, μετ. 'Αν. Γιανναρά, έκδ. Παπαζήση, 1977.
2. Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου, μετ. Τ. Στεργίου έκδ. 'Αναγνωστική, 1978.

γ. Έργα γιλά τόν Κάντ σιτά γαλλικά:

1. Basch V., Essai critique sur l'esthétique de Kant, Paris, 1927.
2. Boutroux Em., La morale de Kant et le temps présent (R. Mét. et de Mor. 1904).

3. Barni J., Philosophie de kant, t.2, Paris, 1850-51.
4. Boutroux Em., Kant (dans: Études d'Histoire de la philosophie) Paris, 1925.
5. Boutroux Em., La philosophie de Kant, Paris 1926.
6. Cousin V., Leçons sur la philosophie de Kant, Paris, 1864.
7. Delbos V., La philosophie pratique de Kant Paris 1926.
8. Evellin F., La raison pure et les antinomie, Paris, 1967.
9. Furstenberg J., Essai pour une logique du reel, éd. Plon, 1956.
10. Janet P., Les causes Finale, Paris, 1877.
11. Renouvier Ch., Philosophie analytique de l'histoire, t.III, Paris, 1895.
12. Webb C., Kants Philosophie of religion, Oxford, 1926.

IX. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΕΙΡΑ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝΤΟΥ ΚΑΝΤ:

1746. Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte.
 1754. Untersuchung der Frage, ob die Erde in ihrer Umdrehung um ihre Achse einige Veränderungen erlitten habe?
 — Die Frage, ob die Erde veralte, physikalisch erwogen.
 1755. Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels.
 — De igne.
 — Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio.
 1756. Monadologia physica.
 — Von den Ursachen der Erderschütterungen bei Gelegenheit des Unglücks, welches die westlichen Länder von Europa gegen das Ende des vorigen Jahres betroffen hat.
 — Geschichte und Naturbeschreibung der merkwürdigsten Vorfälle des Erdbebens 1755.
 — Fortgesetzte Betrachtung der seit einiger Zeit wahrgenommenen Erderschütterungen.
 — Neue Anmerkungen zur Erläuterung der Theorie der Winde.
 1757. Entwurf und Ankündigung eines Collegii der physischen Geographie nebst dem Anhang einer kurzen Betrachtung über die Frage, ob die Westwinde in unseren Gegenden darum feucht seien, weil sie über ein grosses Meer streichen.
 1758. Neuer Lehrbegriff der Bewegung und Ruhe.
 1759. Versuch einiger Betrachtungen über den Optimismus.
 1760. Gedanken bei dem frühzeitigen Ableben des Herrn J. Fr. von Funk.
 1762. Die falsche Spitzfindigkeit der vier syllogistischen Figuren erwiesen.
 — Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration von Dasein Gottes.
 — Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und Moral. (Preisschrift der Berliner Akademie).
 1763. Versuch, den Begriff der negativen Grössen in die Weltweisheit einzuführen.
 1764. Versuch über die Krankheiten des Kopfes.
 — Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen.
 — Ueber den Abenteurer Jan. P. Komarnicki.
 1765. Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen.
 1766. Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik.
 1768. Von dem ersten Grunde des Unterschieds der Gegenden im Raum.
 1770. Disputatio de mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis.
 1771. Rezension der Schrift von Moscati von dem körperlichen wesentlichen Unterschiede der Structur der Thiere und Menschen.

1775. Von den verschiedenen Rassen der Menschen.
1776. Über das Dessauer Philantropin.
1781. Kritik der reinen Vernunft.
1782. Nachricht von Joh. Bernoullis.
— Nachricht an Ärzte (über die damalige Influenzaepidemie).
1783. Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können.
— Rezension von Schulz's Versuch einer Anleitung zur Sittenlehre für alle Menschen ohne Unterschied ihrer Religion.
1784. Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht.
— Beantwortung der Frage, Was ist Aufklärung!
1785. Rezensionen von Herders Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit.
— Über Vulkane im Monde.
— Von der Unrechtmässigkeit des Büchernachdrucks.
— Bestimmung des Begriffs einer Menschenrasse.
— Grundlegung zur Metaphysik der Sitten.
1786. Mutmasslicher Anfang der Menschengeschichte.
— Was heisst sich im Denken orientieren?
— Die metaphysischen Anfangsgründe der Naturwissenschaft.
— Rezension von Gottl. Hufelands Versuch über den Grundsatz des Naturrechts.
1787. Kritik der reinen Vernunft. 2η έκδ.
1788. Über den Gebrauch teleologischer Principien in der Philosophie.
— Kritik der praktischen Vernunft.
— Über die Freiheit und Notwendigkeit.
— De Medicina corporis quae philosophorum est.
1790. Kritik der Urteilskraft.
— Über Philosophie überhaupt.
— Über eine Entdeckung, nach der alle neuere kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll.
— Über Schwärmerei und die Mittel dagegen.
1791. Über das Misslingen aller philosophischen Versuche in der Theodizee
— Sieben kleine Aufsätze aus den Jahren 1788—1791 (1. Beantwortung der Frage: Ist es eine Erfahrung, dass wir denken? 2. Ueber Wunder. 3. Widerlegung des problematischen Idealismus. 4. Ueber particuläre Providenz. 5. Vom Gebet. 6. Ueber das Moment der Geschwindigkeit im Anfangs-augenblicke des Falls. 7. Ueber formale und materiale Bedeutung einiger Worte).
1792. Vom radikalen Bösen.
1793. Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft.
— Über den Gemeinpruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis.
1794. Über den Einfluss des Mondes auf die Witterung.
— Das Ende aller Dinge.
1795. Zum ewigen Frieden.

1796. Von einem neuerdings erhobenen vornehmen Ton in der Philosophie.
 — Verkündigung des nahen Abschlusses eines Traktats zum ewigen Frieden in der Philosophie.
 — Zu Sömmerring, über das Organ der Seele.
1797. Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre.
 — Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre.
 — Über ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen.
1798. Über die Buchmacherei. Zwei Briefe an Fr. Nicolai.
 — Der Streit der Fakultäten.
 — Anthropologie in pragmatischer Hinsicht.
1800. Logik 2te ed. Jäsche.
 — Zwei kleine Vorreden. (Ὁ πρῶτος πρόλογος ἀρκετὰ διαφοριστικῶς für alle Menschen ohne Unterschied ihrer Religion.
1784. Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht.
 — Beantwortung der Frage, Was ist Aufklärung?
1785. Rezensionen von Herders Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit.
 — Über Vulkane im Monde.
 — Von der Unrechtmässigkeit des Büchernachdrucks.
 — Bestimmung des Begriffs einer Menschenrasse.
 — Grundlegung zur Metaphysik der Sitten.
1786. Mußmasslicher Anfang der Menschengeschichte.
 — Was heisst sich im Denken orientieren?
 — Die metaphysischen Anfangsgründe der Naturwissenschaft.
 — Rezension von Gottl. Hufelands Versuch über den Grundsatz des Naturrechts.
1787. Kritik der reinen Vernunft. 2te ed.
1788. Über den Gebrauch teleologischer Principien in der Philosophie.
 — Kritik der praktischen Vernunft.
 — Über die Freiheit und Notwendigkeit.
 — De Medicina corporis quae philosophorum est.
1790. Kritik der Urteilskraft.
 — Über Philosophie überhaupt.
 — Über eine Entdeckung, nach der alle neuere kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll.
 — Über Schwärmerei und die Mittel dagegen.
1791. Über das Misslingen aller philosophischen Versuche in der Theodizee
 — Sieben kleine Aufsätze aus den Jahren 1788—1791 (1. Beantwortung der Frage: Ist es eine Erfahrung, dass wir denken? 2. Ueber Wunder. 3. Widerlegung des problematischen Idealismus. 4. Ueber particuläre Providenz. 5. Vom Gebet. 6. Ueber das Moment der Geschwindigkeit im Anfangs-augenblicke des Falls. 7. Ueber formale und materiale Bedeutung einiger Worte).
1792. Vom radikalen Bösen.
1793. Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft.
 — Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis.
1794. Über den Einfluss des Mondes auf die Witterung.
 — Das Ende aller Dinge.
1795. Zum ewigen Frieden.

Ἡ μελέτη
«Ἡ Ἱστορία τῆς Διαλεκτικῆς Σκέψης»
τοῦ Ἐπ. Ξενόπουλου
τυπώθηκε στὸ ἐργαστήριο ὄφσετ
«Ο ΦΑΡΟΣ», Μαυρομιχάλη
στὴν Ἀθήνα
τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1980

